

هو الرفيح

گزارش پیش

«کرونا» و اهر دینی

گزارشی از چالش‌های دین و دینداری در
مواجهه با پاندمی کرونا در ایران

(۳۰ بهمن ۱۳۹۸ - ۳۰ خرداد ۱۳۹۹)

محسن حسام مظاهری

زیر نظر پژوهشکده فرهنگ

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

ناشر: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

عنوان: «کرونا» و امر دینی؛ گزارشی از چالش‌های دین و دینداری در مواجهه با پاندمی کرونا
در ایران (۳۰ بهمن ۱۳۹۸ - ۳۰ خرداد ۱۳۹۹)

نویسنده: محسن حسام‌مظاهری

ویراستار: پروین حاجی‌پور

صفحه‌آرایی: حسین آذری

نوبت چاپ: اول - تابستان ۱۳۹۹

شمارگان: برای مخاطبان خاص

همه حقوق این اثر برای پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات محفوظ است.
در صورت تخلف، پیگرد قانونی دارد.

نشانی: تهران، پایین‌تر از میدان ولی‌عصر (عج)، خیابان دمشق، شماره ۹، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
صندوق پستی: ۶۲۷۴ - ۱۴۱۵۵، تلفن: ۸۸۹۰۲۲۱۳، دورنگار: ۸۸۸۹۳۰۷۶، Email: nashr@ricac.ac.ir

فهرست مطالب

درآمد.....	۱
مبحث اول: مناقشات الاهیاتی در دل بحران‌های مرگبار؛ خدا کجای بحران کروناست؟.....	۵
مبحث دوم: مناقشه شهر مقدس قم؛ پناهگاه مردم یا دروازه مرگ؟.....	۱۱
مبحث سوم: مناقشه تعطیلی اماکن مقدس؛ «دارالشفاء» یا محل ابتلا؟.....	۱۷
مبحث چهارم: مناقشه تعطیلی مناسک؛ مناسک جمعی در تعلیق.....	۱۴
مبحث پنجم: رسانه در خدمت دین؛ دینداری دیجیتال.....	۶۱
مبحث ششم: ظهور فرم‌های آیینی جدید؛ بحران بستر ابداع.....	۶۹
مبحث هفتم: مناقشه تعلیق مناسک مرگ؛ التیام در فقدان التیام‌بخش.....	۷۵
مبحث هشتم: احیای مناقشه تاریخی علم و دین؛ دوراهی «پزشکی مدرن» و «طب اسلامی».....	۵۸
مبحث نهم: رونق یافتن مباحث آخرالزمانی؛ آیا کرونا نشانه پایان جهان و ظهور منجی است؟.....	۹۵
مبحث دهم: فعال‌شدن لجستیک سازمان‌های دینی در مبارزه با کرونا؛ دینداران در خدمت جامعه.....	۱۰۱
مبحث یازدهم: جمع‌بندی مباحث؛ دین و دینداری در جهان پساکرونا.....	۱۰۷

درآمد

HEAVEN HELPS US!

«ملکوت [خداوند] به ما کمک کند!»

این تیتري بود که بر صفحه نخست مورخ ۱۵ مارس ۲۰۲۰م از روزنامه آمریکایی مشهور «نیویورک پست» نقش بسته بود؛ تیتري با فونت بسیار بزرگ که در پس زمینه اش دستانی پوشیده با دستکش در حالت دعا دیده می شد.

تصویر صفحه نخست روزنامه نیویورک پست

عامل این درخواست کمک از خداوند، ویروس ناشناخته‌ای به نام «کرونا» (کووید-۱۹) بود که از دسامبر ۲۰۱۹ در شهر ووهان چین شناسایی، و در مدتی کوتاه فراگیر شد و همه جهان را درنوردید. درست در زمانه‌ای که گمان می‌رفت با پیشرفت دانش تجربی، دیگر سایه کابوس بیماری‌های فراگیر از سر جهان بشری رفع شده و این عامل مرگ‌ومیرهای گسترده در تاریخ جوامع بشر مه‌ار شده است، ویروسی سریع‌الانتقال همه تصورات را برهم زد. عملکرد مرگبار این ویروس نوظهور، که تا نیمه اردیبهشت ۱۳۹۹ طبق آمارهای رسمی بیش از سه میلیون و پانصد هزار نفر را به خود مبتلا کرده و جان بیش از ۲۴۷ هزار نفر را در جهان ستانده است، روند زندگی روزمره را به کلی برهم زده و با ایجاد شرایط اضطراری، دولت‌ها و جوامع بشری را به اتخاذ سیاست‌هایی ویژه برای مهار و کنترل و جلوگیری از شیوع بیشتر آن واداشته است. ابعاد گسترده این بیماری، همه وجوه حیات بشری را متأثر کرده و زمینه‌ساز مناقشات نظری در حوزه‌های مختلف شده که یکی از این حوزه‌ها، دین و مقولات دینی است.

دین و کرونا از چند جهت باهم مرتبط شده‌اند:

● مباحث و مناقشات الاهیاتی از جمله در موضوع «شر» (که این بیماری مصداق تازه آن است):

● مناقشات بر سر ادامه فعالیت یا تعطیلی مکان‌های مقدس و آیینی (عبادتگاه‌ها و زیارتگاه‌ها)ی ادیان مختلف؛

● مناقشات بر سر مناسک دینی جمعی ادیان و تعلیق آن‌ها برای پیشگیری از این بیماری؛

● بحث تاریخی نسبت علم و دین که کرونا زمینه‌ساز طرح مجدد آن شده است.

در این گزارش، تلاش شده است به‌طور اجمالی به این مباحث و

مناقشات طرح شده به واسطه کرونا در جامعه ایرانی از آغاز اعلام رسمی ورود این ویروس به ایران (۲۸ بهمن ۱۳۹۸) تا زمان تدوین گزارش (۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۹) پرداخته شود. تدوین این گزارش، نه پس از خاتمه بحران کرونا و نهایی شدن شرایط با عبور از آن، بلکه به دلیل اهمیت موضوع، در متن بحران و بحبوحه شیوع بیماری صورت پذیرفته است، یعنی زمانی که هنوز ندانسته‌های بشر درباره این مهمان ناخوانده بیش از دانسته‌هایش است و هنوز هیچ پایان قطعی‌ای برای وضعیتی که در آن قرار داریم، مشخص نشده است. طبعاً با خاتمه یافتن این بحران - که امید است در آینده نزدیک باشد - با اطمینان بیشتر و به‌طور جامع‌تری می‌توان درباره این پاندمی و ابعاد و پیامدهایش سخن گفت.

• مبحث اول: مناقشات الاهیاتی در دل بحران‌های مرگبار؛ خدا کجای بحران کروناست؟

پاندمی کرونا، به‌عنوان دشمن بزرگ بشر قرن بیست‌ویکمی، از همان آغاز ظهورش بستری برای پرسش‌ها و مباحثات الاهیاتی فراهم آورد و خیلی زود پای دین را به میان کشید. این نخستین باری نیست که یک بلای فراگیر طبیعی، دین و دینداران را متأثر می‌سازد. در تاریخ ادیان، نمونه‌های مشابه با تأثیرات به‌مراتب بزرگتر و گسترده‌تر از کرونا (لااقل تا امروز) می‌توان سراغ گرفت.^۱ یک نمونه مشهور در جهان مسیحیت، وقوع زمین‌لرزه‌ای شدید در سال ۱۷۵۵ میلادی در شهر لیسبون (پایتخت پرتغال) است که نه فقط بر تن شهر بلکه بر تن کلیسای کاتولیک لرزه انداخت. این زمین‌لرزه صبح نخستین روز نوامبر و وقتی مردم در کلیساها سرگرم برگزاری جشن مذهبی قدیسان مسیحیت بودند، رخ داد و بر اثر آن ۶۰ تا ۱۰۰ هزار نفر کشته شدند و چندین کلیسا تخریب

۱. «چگونه بیماری‌های عالمگیر، تاریخ را تغییر می‌دهند؟»، مصاحبه ایزاک کوتینر با فرانک ام. اسنودن، ترجمه علی کاظمیان و زهرا شوشتری و نگین نژادعلی، پایگاه اینترنتی *صدانت*، ۴ مارس ۲۰۲۰. نشانی:
<https://3danet.ir/how-pandemics-change-history-snowden/>

شد. این فجایع آن‌هم در یک شهر مذهبی و در هنگامه جشن مذهبی، نظریه مسیحی مشیت الهی و این باور که بلاهای طبیعی، ریشه در گناه بندگان دارد و عقوبت الهی قلمداد می‌شود را به چالش کشاند و زمینه‌ای برای تحولات دینی گسترده‌ای در الاهیات مسیحی فراهم کرد که ولتر و دیگران پرچمدارش بودند؛ روندی که نهایتاً به عقب‌نشینی کلیسا از دعاوی حداکثری خود و به‌رسمیت‌شناختن علوم تجربی در تبیین وقایع طبیعی منجر شد.^۱

دیگر نمونه مشهور، این‌بار در جهان اسلام، شیوع بیماری طاعون در ماه اوت ۱۸۱۸ میلادی در کشور تونس است که صدها نفر را به کام مرگ کشاند. نکته عجیب درباره این فاجعه آن بود که قربانیان تنها از مسلمانان بودند و طاعون دامن هیچ‌یک از اروپاییان ساکن تونس را نگرفت. دلیل این امر، مراقبت‌های بهداشتی و قرنطینه اروپاییان بود و درمقابل وجود برخی باورهای مذهبی در بین مسلمانان نظیر آن‌که طاعون یک آزمون و حتی بالاتر یک موهبت الهی است و نه تنها نباید از آن گریخت بلکه باید به استقبال آن نیز رفت؛ باوری که ریشه‌ای تاریخی داشت و با تأویل آیات قرآن و تفسیر فقیهان از برخی روایات شکل گرفته بود. اما ابعاد گسترده فاجعه مذکور، بذر تردید را در دل مؤمنان کاشت و زمینه‌ساز تغییر این اندیشه شد.^۲ در یهودیت نیز واقعه مشابه نسل‌کشی یهودیان توسط نازی‌ها بین سال‌های ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۵ میلادی است که زمینه‌ساز تحولاتی مهم در الاهیات یهودی شد.

وجه اشتراک این سه فاجعه (و دیگر نمونه‌های مشابه) شوک حاصل از غیبت امر قدسی در هنگامه یک رخداد طبیعی یا غیرطبیعی فاجعه‌بار و کشنده است. این‌که چرا قدیسان در روزی که به‌نامشان است، شفاعت مؤمنان را نکردند تا به عقوبت خدا دچار شوند؟ اینکه خدا چطور توانست در سکوت قتل عام «قوم برگزیده» اش را به نظاره نشیند؟ و خلاصه این‌که هنگام مصیبت، خدا کجاست؟

۱. «ویژگی و امکان الاهیات مسیحی در روزگار ما»، جان‌کنت، ترجمه محمدرضا بیات، هفت‌آسمان، ش ۲۱ (بهار ۱۳۸۳).
 ۲. «ستایش مرگ: تصویر طاعون در قرن نوزدهم»، محمد الحداد، ترجمه احسان موسوی خلخالی، ایرانشهر امروز، ش ۳، مهر ۱۳۹۵.

به این قبیل پرسش‌ها پیرامون مقوله «شرور»، در الاهیات شر پرداخته می‌شود.^۱ «مسئله شر، مطابق یک صورت‌بندی ساده، از این قرار است: در جهان، شرور بیهوده بسیاری وجود دارد، از شرور طبیعی گرفته که دخالت انسان‌ها در پدیدآمدن آن نقشی ندارد، مانند سیل، زلزله و آتشفشان، تا شرور اخلاقی، مانند برده‌داری، جنگ، نسل‌کشی و استبداد. اگر خدا قادر مطلق است می‌تواند این شرور را از میان بردارد، اگر خیرخواه محض است می‌خواهد چنین کند؟». پس چرا چنین نمی‌کند؟

در الاهیات مسیحی و در رتبه بعد الاهیات یهودی، مسئله شر، موضوع مباحث و مجادلات متنوعی بوده است، اما در الاهیات اسلامی، «شر» به صورت مستقل چندان موضوع توجه نبوده است.^۲ دلایل مختلفی در این باره می‌توان برشمرد. یاسر میردامادی (دین‌پژوه)، چهار دلیل را برای این امر ذکر می‌کند:

۱. مسئله شر در اسلام، اهمیت نیافته زیرا اصولاً الاهیات در اسلام محوریت ندارد. به عکس مسیحیت که در آن الاهیات (به‌طور خاص مسیح‌شناسی) محوری است، در اسلام این عمل است که محوری است نه باور. از این رو در اسلام، فقه اهمیت دارد نه الاهیات و بحث از مسئله شر بحثی فقهی نیست.

۲. از آن‌جا که در مسیحیت، خدا لباس انسان به تن کرده، به میان انسان‌ها آمده، در میان آن‌ها زیسته و در نهایت به دست آن‌ها به صلیب کشیده شده، مسئله شر اهمیت محوری یافته است. به تعبیری در مسیحیت، خدا شهید شده است و چه شری بالاتر از این؟ اما در اسلام خداوند از عرش خود پایین نیامده، لباس انسان به تن نکرده، در میان انسان‌ها نزیسته و گزندی هم از انسان‌ها به او نرسیده

۱. نک: درباره شر، نعیمه پورمحمدی، قم: طه، ۱۳۹۸.

۲. «مسئله شر ایرانی؛ خدا کجا بود...؟»، یاسر میردامادی، بی‌بی‌فارسی، ۱۳۹۸/۹/۳، نشانی: <https://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-50536579>

۳. «غیبت خدا ممکن است: پاندمی کرونا و طرح مسئله شر در گفت‌وگو با یاسر میردامادی»، طاهای پارسا، سایت زیتون، ۱۳۹۹/۲/۶، نشانی: <https://www.zeitoons.com/75479>

و از این رو برای مسلمانان، شر، مسئله‌ای محوری نشده است.

۳. داستان خوردن آدم و حوا از میوه ممنوعه در مسیحیت و هم در اسلام وجود دارد. هر دو دین قبول دارند که این گناه موجب هبوط آدم و حوا از بهشت و سکونت آنها در زمین شد، اما مسیحیان معتقدند که شر حاصل از گناه نخستین آدم و حوا به تمام نسل بشر تا قیامت سرایت کرده و پاگیر هر انسانی تا قیامت است؛ اما در اسلام چنین اعتقادی وجود ندارد و گناه نخستین آدم و حوا به نسل بشر سرایت نکرده است و از هبوط که بگذریم، این گناه تنها دامن‌گیر خود آدم و حوا بوده و به پای کل بشریت نوشته نمی‌شود. از این رو شر گناه نخستین برای الاهیات مسیحی مهم است اما برای الاهیات اسلامی نه.

۴. مسئله شر از آن رو در الاهیات جدید و معاصر اسلامی اهمیت نیافته که رویارویی مسلمانان با غرب استعماری و پسااستعماری موجب شده است مسلمانان در «لاک هویتی» فرو روند و دست به «ایده‌آل‌سازی هویتی» اسلام در مقابل غرب بزنند و در نتیجه گرفتار دو گانه «خود اصیل شرقی» در مقابل «دیگری منحنط غربی» شوند. از این رو حتی مسائلی که در الاهیات قدیم اسلامی (به‌ویژه سه قرن نخست اسلام) در زمره امور مجاز و اندیشیدنی بود، اکنون در زمره امور تابو و نااندیشیدنی شده است؛ مسئله شریکی از آنهاست^۱.

ظهور پاندمی کرونا، خصوصاً در روزهای نخست، برخی تحلیلگران را به این گمان رهنمون شد که این بحران به تحولی کلامی و الیهاتی در اسلام و تشیع منجر می‌شود. به‌عنوان مثال حسن فرشتیان (دین‌پژوه)، اول فروردین ۱۳۹۹ چنین نوشت:

این بحران، هنوز در آغاز راه است و به شکلی تهاجمی به پیش خواهد آمد. حتی در دوران پسا کرونا نیز این بحران نه تنها متوقف، بلکه تازه فرصتی برای گسترش خواهد پیدا کرد. دوران پسا کرونا، آغاز دوران برآمدگی چالش‌های الهیاتی خواهد بود. لرزش این زلزله، ادامه خواهد داشت و بدون تردید روحانیت از

هم اکنون باید خودش را برای این بحران فراگیر آماده کند. این بحران تازه در آغاز راه است!

عبدالکریم سروش نیز در مصاحبه‌ای با موضوع پیامدهای الاهیاتی کرونا اظهار امیدواری کرده است که این پاندمی بستر ساز اهمیت یافتن الاهیات شر در اسلام و ایران شود:

تنها امیدی که دارم، که امید ضعیفی هم هست، این است که مسئله «شر» در الاهیات اسلامی به‌طور کلی و در ایران جدی گرفته بشود. چون فلسفه اسلامی به مسئله شر کما هو حقه نپرداخته است. الان ما از رنسانس اروپا سخن گفتیم، یکی از مهم‌ترین مولفه‌ها در رنسانس اروپا قصه شرور بود و اینکه ما باید از نو ارتباط خود را با خدا تعریف بکنیم. حادثه لیسبون، یعنی آن زلزله که در پایتخت پرتغال رخ داد، خیلی وجدان مردم را تکان داد و می‌دانید که کتاب کاندید ولتر هم در این زمینه نوشته شد و چیزهای دیگر. مسئله شرور در الاهیات مسیحی از آن به بعد بسیار جدی گرفته شد. فیلسوفان ما چنانکه باید و شاید به شرور نپرداختند و حداکثر سخنشان این بود که شریک امر سلبی است، یعنی نقصان و فقدان یک کمال است، همین و بس. چیزی فراتر از این نگفته‌اند. اگر ما بتوانیم از این حادثه تلخ یک میوه شیرین بیرون بکشیم این است که بحث شرور را خیلی جدی بگیریم و آن را وارد عالم معرفت‌شناسی دینی کنیم.^۲

گرچه این امید، چنان‌که وی خود تصریح می‌کند، امید ضعیفی است و بعید است تحقق یابد، در حال اینک و با گذشت حدود سه ماه از آغاز این فراگیری، به نظر می‌رسد ابعاد نظری این فاجعه چنان‌که در بدو امر گویا چنان

۱. «ویروس کرونا در فرانسه، کلیسا و روحانیت»، حسن فرشتیان، دین‌آنلاین، ۱۳۹۹/۱/۱، نشانی: <http://www.dinonline.com/content/16026>

۲. «خدا به هر دردی نمی‌خورد: اپیدمی کرونا و طرح مسئله شر در گفت‌وگو با عبدالکریم سروش»، طاهای پارسا، زیتون، ۱۳۹۸/۱۲/۲۹، نشانی: <https://www.zeitoons.com/74428>

گسترده نبوده و چندان چالش الیهیاتی جدی‌ای، لااقل در تشیع، ایجاد نکرده است. هرچند در لایه‌هایی از بدنه جامعه، لااقل در کوتاه‌مدت، زمینه‌ساز بروز تردید در باورهای دینی شده است. شاهد آن‌که در نظرسنجی‌ای که با عنوان «دیدگاه شهروندان درخصوص کرونا (مطالعه کشوری)» توسط «پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات» در فروردین ۱۳۹۹ انجام شده است، حدود ۲۵ درصد پاسخ‌گویان اظهار داشته‌اند، بیماری کرونا باعث بروز تردیدهایی در باورهای دینی‌شان شده و این تأثیر در افراد فاقد تحصیلات دانشگاهی بیش از تحصیلکردگان بوده است.^۱ باید دید در آینده آیا کرونا می‌تواند بیش از این تحولی در باورها و نظام اعتقادات دینی ایجاد کند یا خیر!

---

۱. گزارش نظرسنجی دیدگاه شهروندان درخصوص کرونا (مطالعه کشوری) - موج اول، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، گروه افکارسنجی و مطالعات افکار عمومی دفتر طرح‌های ملی، فروردین ۱۳۹۹، ص ۲۵.

مباحث دوم: مناقشه شهر مقدس قم؛ پناهگاه مردم یا دروازه مرگ؟

طبق گزارش‌های رسمی، نخستین شهری که در ایران وجود مبتلایان به کرونا در آن شناسایی شد، شهر مذهبی قم بود که در ۳۰ بهمن ۱۳۹۸ خبر فوت دو نفر از اهالی آن به دلیل ابتلا به کرونا منتشر شد.^۱ شهری که در ادبیات مذهبی از آن با پسوند «المقدسه» یاد می‌شود و همیشه تاریخ، در فرهنگ شیعی، از جایگاه و احترام خاصی برخوردار بوده است. شهری که به دلیل وجود مزار و حرم حضرت معصومه (س) یکی از دو شهر مذهبی مهم کشور (در کنار مشهد) و از مقاصد اصلی گردشگری مذهبی و سفرهای زیارتی بوده و به جهت تمرکز حوزه‌های علمیه و سکونت بسیاری از علما و روحانیون در آن، وجهه‌ای معنوی یافته است. باین اوصاف، آغاز شیوع یک بیماری کشنده از قم، به‌ویژه در روزهای نخست، طبیعی بود که پرسش‌هایی را در افکار عمومی پدید آورد. مشابه

۱. «فوت دو نفر به دلیل ابتلا به کرونا در قم»، خبرگزاری فارس، ۱۳۹۸/۱۱/۳۰، نشانی:

آنچه برخی مسیحیان معتقد در زلزله لیسبون می‌گفتند که چرا بین این همه شهر، لیسبون؟ اینجا نیز تبدیل قم به دروازه ورود کرونا به کشور، مباحثی را برانگیخت و زمینه‌ساز پرسش‌هایی به‌ویژه در جامعه مذهبی شد. بستر شکل‌گیری این پرسش‌ها، روایاتی بودند که در برخی منابع حدیثی شیعه (مانند کامل الزیارات و بحار الانوار)، در بیان فضیلت قم و اهالی‌اش ذکر شده است، از جمله اینکه قم، شهری «مقدس و نمونه»، «حرم اهل بیت»، «آشیانه آل محمد (ع)»، «حجت خدا بر همه دنیا»، «معدن علم و دانش»، «کانون و پناهگاه شیعیان»، «سالم‌ترین شهرها»، «خاستگاه شیعیان حقیقی» و «محل رحمت الهی» است و مردمانش «حافظان دین» و «انصار امامان» هستند. و حالا شهری با چنین اوصافی، گرفتار بلایی خانمان‌سوز شده؛ برخلاف وعده‌ای که در روایات داده شده است.

برخی از روایات در فضیلت شهر قم

امام صادق (ع):

ان لیه حَرَمًا وَهُوَ مَكَّةَ، وَانَ لِلرُّسُولِ حَرَمًا وَهُوَ الْمَدِينَةُ، وَانَ لِامِيرِ الْمُؤْمِنِينَ حَرَمًا وَهُوَ الْكُوفَةُ، وَانَ لَنَا حَرَمًا وَهُوَ بَلَدُهُ قُمْ.

خداوند حرمی دارد که مکه است. و برای پیامبر هم حرمی است. و آن مدینه است و حرم امیرالمؤمنین کوفه است. و حرم ما اهل بیت شهر قم است.

امام صادق (ع):

ان الله اخْتَارَ مِنْ جَمِيعِ الْبِلَادِ كُوفَةَ وَقُمْ وَتَفْلِسَ.

خداوند از میان تمام شهرها، کوفه و قم و تفلیس را برگزیده است.

امام کاظم (ع):

قُمْ عَشَّ آلَ مُحَمَّدٍ وَمَأْوَى شِيعَتِهِمْ ... يَدْفَعُ اللَّهُ عَنْهُمْ شَرَّ الْأَعَادَى وَكُلَّ سُوءٍ.

قم، آشیانه آل محمد و پناهگاه شیعیان آنان است، ... خداوند شر دشمنان و هرگونه شر و بدی را از آن شهر دفع می‌کند.

امام صادق (ع):

ان الملائكة لتدفع البلاء عن قوم واهله وما قصده جبار بسوء الا قصمه قاصم الجبارين.

فرشتگان، بلا یا را از قوم و مردم قم دور می‌کنند. هیچ ستمگری قصد بدی نسبت به آنان نکند، مگر آن که درهم‌شکننده ستمگران [خدا] او را درهم شکند.

امام صادق (ع):

اذا عميت البُلدانُ اُلفتنَّ فعَلَيْكُمْ بِقُمْ وَحَوَالِهَا وَنَوَاحِيهَا فَانِ الْبَلَاءَ مَدْفُوعٌ عَنْهَا.

هنگامی که فتنه‌ها همه شهرها را فرا بگیرد به قم و اطراف آن پناه ببرید که بلا از قم دفع شده است.^۱

آنچه به این پرسش‌ها دامن می‌زد، شایعه‌ای بود که در شبکه‌های اجتماعی و منابع غیررسمی منتشر شد و گویای دخالت ملاحظاتی غیرپزشکی در روند اعلام بیماری بود که نتیجه‌اش تأخیری چندروزه در هشدارهای بهداشتی بوده است. یکی ملاحظات سیاسی (برای پرهیز از تحت‌الشعاع قرارگرفتن راهپیمایی ۲۲ بهمن و نیز انتخابات مجلس) و دیگری ملاحظات مذهبی و پرهیز از مورداتهام قرارگرفتن قم. این شایعات هیچگاه توسط منابع رسمی و معتبر تأیید نشدند؛ اما انتشار وسیع آن‌ها در فضای مجازی به جو بی‌اعتمادی دامن زده و تصویری منفی از شهر قم پدید آورد. نشانه‌های این امر را در موج تولید لطیفه‌های کلامی و تصویری با محوریت هجو قم در آن روزها می‌توان دید.

در مقام پاسخ به ابهامات، برخی از محققان و نویسندگان دینی، به نقد رویکرد اخباری در مواجهه با متون حدیثی پرداختند و انگشت اتهام را سمت روحانیت گرفتند. از جمله علی طبیعت‌پور در یادداشتی چنین نوشت:

این روزها روایتی منسوب به امام صادق (ع) دست‌به‌دست می‌چرخد که موجبات طعن به مؤمنان و دلگیری آنان شده است. این روایت به این مضمون است که «هر گاه بلا و ذلتی به شما رسید، به قم بروید، چون آنجا پناهگاه فرزندان فاطمه و استراحتگاه مؤمنان است». باید به مؤمنان گفت دلگیر نشوید

۱. بحار الانوار، نقل از: همراه زائران قم و جمکران، همان.

که خودکرده را تدبیر نیست. وقتی هر روایتی را هر کسی و هر نهادی بدون بررسی صدوری و دلالتی بر در و دیوار شهرها می‌زند و مدام از رادیو و تلویزیون و تریبون‌ها پخش می‌کنند، باید انتظار چنین روزهایی را هم می‌داشتند. ... و اما ماجرای این روایت: فارغ از بحث صدوری و سندی روایت، باید گفت بسیاری از روایات مندرج در کتب روایی ما تاریخ‌مندان و برای مخاطب آن زمان و آن مکان بوده است. در اواخر دوران بنی‌امیه، قیامی به رهبری ابن‌اشعث در عراق رخ داد که در آن یکی از قبایل عرب ساکن کوفه به نام «بنی‌اشعر» (اشاعره) هم شرکت داشت. این قیام شکست خورد و بازماندگان آنها در اقصی نقاط مملکت پهناور اسلامی متواری شدند. از جمله انقلابیون اشعری به ایران متواری و در محل قم کنونی ساکن شدند. آنها با کمک مردم محلی در آن منطقه، برج و بارویی ساختند و آن را قم نامیدند که تا اندازه زیادی از حکومت مرکزی استقلال داشت. اشعریان، شیعه نه به معنی امروزی آن، بلکه به معنی عام آن‌روزی بودند، لذا قم از آن زمان مأمنی برای انقلابیون مختلف شیعی اعم از کیسانی و عباسی و امامی شد که از دست خلفای وقت متواری می‌شدند. با انقلاب عباسیان بر ضد امویان، اشعریان قم هم در آن شرکت کردند و لذا پس از روی کار آمدن عباسیان، به پاداش این همکاری، حکومت قم را یافتند که استقلالی بیش از پیش داشت. بعدها این اشعریان به تدریج به جناح امامی شیعیان نزدیک شدند. به‌هرحال این روایت بر فرض صحت سند، به چنین ماجرای اشاره دارد. اگر علمای ما این روایت را از بستر زمانی خود خارج نمی‌کردند و برای تأیید حوزه قم به آن اطلاق نمی‌دادند، اینک چنین شبهه‌ای مطرح نمی‌شد.

برخی نیز ریشه این تفکر را به غلو و جریان‌های غلات نسبت دادند. از جمله عمیدرضا اکبری چنین نوشت:

می‌گویند: «مگر به ما نگفته‌اند قم خانه اهل البیت علیهم السلام است؟» می‌گوییم خوب که چه؟ پس نباید بیماری به قم بیاید؟ بیماری داخل منازل خود معصومان هم می‌آید. ... در ادامه همین روایت «قم عش آل محمد» سخن از هلاکت جماعتی از ایشان است. (بهار الأنوار، ج ۵۷: ۲۱۴) چنان‌که در اخبار متعددی نیز غلات قم مذمت شده‌اند. (رجال کشی: ۵۱۶-۵۱۹) در تاریخ، قم چند نوبت توسط دشمنان تخریب و غارت شده (مانند حمله مغول). چنین مطلق‌نگری‌ها خلاف آیات قرآن و اخبار معتبره بسیار است که بالایای مؤمنان را گسترده تصویر می‌کند. و نمونه آن تنها در میان غلات دیده می‌شود^۱.

---

۱. «ذوق‌های غلوآمیز در جامعه ما»، عمیدرضا اکبری، کانال تلگرامی غلوپژوهی، ۱۳۹۸/۱۲/۷، نشانی: <https://t.me/gholow2/1771>

• مبحث سوم: مناقشه تعطیلی اماکن مقدس؛ «دارالشفاء» یا محل ابتلا؟

یکی از مناقشات دینی در جریان پاندمی کرونا، پیرامون فعالیت اماکن دینی (زیارتگاه‌ها و عبادت‌گاه‌ها) پدید آمد. به دلیل الگوی سرایت این پاندمی از طریق تماس مستقیم و نزدیک مبتلایان با دیگر افراد، از نخستین سیاست‌هایی که بسیاری از دولت‌ها برای کنترل این بیماری اتخاذ کردند، ایجاد محدودیت در اماکن عمومی و اجتماعات انسانی مانند بازارها و ادارات بود. اماکن مذهبی نیز طبعاً در این دسته می‌گنجیدند و در بسیاری از کشورها، با تصمیم دولت، موقتاً تعطیل شدند و جریمه‌های سنگینی برای فعالیت‌شان در نظر گرفته شد. در ایران نیز برای پیشگیری از شیوع کرونا در اماکن زیارتی، ابتدا تمهیدات بهداشتی اندیشیده شد، اما با ادامه یافتن همه‌گیری، محدودسازی اماکن مذکور در چند مرحله در دستور کار قرار گرفت که نهایتاً به تعطیلی کامل آن‌ها انجامید.

تمهیدات بهداشتی و عملیات ضد عفونی سازی

از هفته نخست اسفندماه ۱۳۹۸، تمهیدات بهداشتی و عملیات ضد عفونی سازی

در حرم‌ها و اماکن زیارتی آغاز شد. به گفته مصطفی فیضی (سرپرست معاونت اماکن متبرکه و امور زائران آستان قدس رضوی) از آغاز اسفند، محلول‌های ضدعفونی دست در سالن‌های مهمان‌سرای حرم رضوی نصب شده و در اختیار زائران قرار گرفته بود. همچنین مکان‌های دارای بار آلودگی بالا نظیر درب‌ها، سنگفرش‌ها، سطوح رواق‌ها و سرویس‌های بهداشتی چند نوبت طی شبانه روز ضدعفونی می‌شدند. محمد محمدی ری‌شهری (تولیت آستان عبدالعظیم) نیز از تدابیر بهداشتی آن آستان برای مقابله با کرونا در زمان زیارت زائران خبر داد و اعلام کرد که آمادگی کامل برای همکاری با مسئولین بهداشتی را دارند.^۱

تصویری از ضدعفونی فضاها و پرتود در حرم رضوی

تصویری از ضدعفونی ضریح امام رضا (ع)

۱. «مروزی بر ۳۴ روز تعطیلی حرم‌ها/ روحانی: اماکن مذهبی تا نیمه اردیبهشت بسته می‌مانند»، خبرگزاری فارس، <http://fna.ir/ewm7rw>، ۱۳۹۹/۱/۳۱، نشانی:

ضد عفونی سازی حرم‌ها با انتقادات و حاشیه‌هایی در بدنه سنتی مذهبی همراه شد. به‌عنوان مثال بندانی نیشابوری (از وعاظ مشهور تهران) در یک سخنرانی با اشاره به اقدامات بهداشتی در زیارت گفت، کسی که می‌خواهد به این مسائل بهداشتی عمل کند، به حرم نیاید و این‌ها بی‌ادبی به حضرت معصومه است^۱. حاشیه دیگر، انتشار کلیپ‌هایی از چند زائر در اوایل اسفند بود که به نشانه اعتراض، اقدام به لیسیدن ضریح امام‌رضا (ع) و حضرت معصومه (س) کرده بودند تا امکان آلوده‌بودن ضریح‌ها، که در حالت معمول در نظر عامه زائران مقدس و متبرک قلمداد می‌شود را به چالش بکشاند. این کلیپ‌ها در شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی بازتاب گسترده‌ای یافت و طبعاً موجی از واکنش‌ها را پدید آورد که عمدتاً در انتقاد از این اقدام بود. شدت این بازتاب‌ها به حدی بود که تهیه‌کنندگان کلیپ‌ها دستگیر شدند^۲.

ایجاد محدودیت‌های تدریجی برای زیارت

به موازات اقدامات بهداشتی، به تدریج محدودیت‌هایی نیز برای ورود زائران ایجاد شد و از جمله ورود آن‌ها به حرم‌ها محدود شد. به‌عنوان مثال از ابتدای اسفند در حرم شاهچراغ در شیراز ورود زائران به حرم محدود به یک در (باب‌الرضا) شده و بقیه درهای حرم مسدود شدند^۳. همچنین در حرم‌ها و اماکن زیارتی، بخش اصلی و پرازدحام، یعنی ضریح، در قرنطینه قرار گرفته و با نصب میله‌هایی دور از دسترس زائران نگهداشته شد. در این مرحله، زوار کماکان می‌توانستند در فضاهای بدون سقف و صحن‌های حرم تردد کنند و با فاصله زیارت بخوانند. نخستین مکان زیارتی مهم در کشور که متولیان‌ش ضریح را در قرنطینه قرار دادند، حرم

۱. نک: کانال تلگرامی دین، فرهنگ، جامعه، ۱۳۹۸/۱۲/۵، نشانی:

<https://t.me/mohsenhesammazaheri/1802>

۲. «فرد مرتکب اقدام غیرمعارف در حرم امام رضا (ع) بازداشت شد»، خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۸/۱۲/۱۱، نشانی: <https://www.isna.ir/news/98121108896/>

۳. «مروری بر ۳۴ روز تعطیلی حرم‌ها/ روحانی: اماکن مذهبی تا نیمه اردیبهشت بسته می‌مانند»، خبرگزاری فارس، ۱۳۹۹/۱/۳۱، نشانی:

<http://fna.ir/ewm7rw>

حضرت عبدالعظیم بود که از روز ۲ اسفند ضریح‌های آن با حصارهایی محصور شده و دور از دسترس زائران قرار گرفت. در شهر قم و با مصوبه شورای تأمین استان در تاریخ ۵ اسفند مقرر شد برگزاری نمازهای جماعت در حرم تعطیل شده و با نصب میله‌هایی اطراف ضریح، امکان دسترسی زائران محدود شود. اجرای این مصوبه البته چند ساعت بیشتر به طول نینجامید و با فشار گروهی از زائران معترض به محدودیت‌ها، حصارها برداشته، و نماز جماعت برپا شد؛ اقدامی که در پایگاه اینترنتی رسمی استان از آن تحسین، و چنین توصیف شد: «هشیاری مردم بصیر قم مانع اجرای این کار اشتباه و غیرایمانی شد».

اعمال محدودیت در قسمت ضریح حرم عبدالعظیم

نصب میله، گرداگرد ضریح امام رضا (ع)

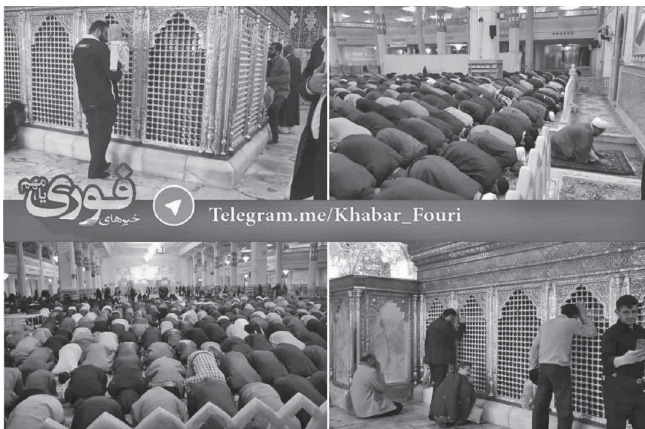
۱. «معماری ایمانی حریم فاطمی، سد پولادین مبارزه با اپیدمی کرونا»، پایگاه اینترنتی آستانه مقدسه حضرت معصومه، ۱۳۹۸/۱۲/۷، نشانی: <https://news.amfm.ir/1398/12/07>

نصب میله، گرداگرد ضریح حضرت معصومه (س)

بسته شدن اتاق ضریح در حرم امام رضا (ع)

تمرد گروهی از زائران از محدودیت‌های اعمال‌شده در حرم حضرت معصومه (س)

۷ فروردین ۱۳۹۹ و با تصویب ستاد ملی مبارزه با کرونا، متولیان همه اماکن زیارتی کشور ملزم به اعمال محدودیت برای ورود به حرم و عرضه خدمات بهداشتی به زائران شدند. در همان زمان، زمزمه‌هایی از ناکافی بودن این محدودسازی‌ها و لزوم تعطیلی کامل اماکن مذهبی به گوش می‌رسید که واکنش‌هایی در پی داشت. از جمله در روزهای آغازین اسفند، سیدعلی اکبر حسینی نژاد (مشاور تولیت آستان حضرت معصومه) در مصاحبه‌ای چنین گفت:

تعطیل کردن حرم چه ضرورتی دارد؟ مردم خودشان باید مراقب باشند. تعطیل کردن حرم پیام تلخی دارد، اینجا پناهگاه مردم است و نشستن مردم در گوشه‌ای از حرم و صحن، مشکلی پیش نمی‌آورد. حالا زائران به ضریح دست نزنند و لمس نکنند و معمولاً زائران توجه هستند و مراعات می‌کنند.

پس از آن، سخنان سیدمحمد سعیدی (تولیت حرم حضرت معصومه) نیز منتشر شد که بازتاب گسترده‌ای پیدا کرد و حاشیه‌ساز شد. وی ضمن مخالفت با تعطیلی حرم، آن را مغایر با اعتقادات مذهبی دانسته و گفته بود:

ما این حرم مقدس را دارالشفای می‌دانیم، دارالشفای یعنی مردم بیایند و از امراض روحی و جسمی شفا بگیرند، پس باید باز باشد و با قوت مردم بیایند، البته ما احتیاط را هم شرط می‌دانیم و مسائل بهداشتی را هم رعایت می‌کنیم.

او همچنین گفته بود:

دشمن می‌خواهد با استفاده از این روش، هراسی را در دل‌ها ایجاد کند و قم را شهری ناامن نشان دهد و انتقام همه شکست‌های خود را از قم بگیرد^۱.

انتشار این سخنان با واکنش‌های بسیاری مواجه شد و برخی کاربران شبکه‌های مجازی، آن را دستمایه‌ی هجو روحانیت و باورهای دینی قرار دادند. برخی نویسندگان

۱. «مشاور تولیت آستان قم: تعطیل کردن حرم در اختیار ما نیست»، خبرگزاری ایرنا، ۱۳۹۸/۱۲/۲، نشانی: plus.irna.ir/news/83685997/

۲. «امام جمعه قم: ترامپ آرزوی شکست قم به بهانه کرونا را به گور خواهد برد»، پایگاه اطلاع‌رسانی جماران، <https://www.jamran.news/fa/tiny/news-1362071>، ۱۳۹۸/۱۲/۳، نشانی:

و محققان نیز آن را به موضوعی برای مباحث نظری و مفهومی تبدیل کردند. در پاسخ به این واکنش‌ها، مقاله‌ای در پایگاه رسمی «آستان مقدسه حضرت معصومه» با عنوان «معماری ایمانی حریم فاطمی، سد پولادین مبارزه با اپیدمی کرونا» انتشار یافت که در نوع خود جالب توجه بود. موضوع این مقاله دفاع [به‌ظاهر] «علمی» از عدم تمهیدات بهداشتی جهت مقابله با کرونا در حرم و توجیه آن با ذکر ویژگی‌هایی خاص برای ساختمان و فضای حرم بود. بازتاب‌های منفی، سبب شد این مقاله یکی دو روز پس از انتشار از سایت برداشته شود.

برش‌هایی از مقاله «معماری ایمانی حریم فاطمی، سد پولادین مبارزه با اپیدمی کرونا»

در آستان (ورودی) حرم که قرار می‌گیری، بایی بزرگ با پاشنه‌های نقره‌ای تو را به سوی مضجع شریف می‌خواند. آرامش و سکینه‌ای ماندگار در قلبت ایجاد می‌شود، گویا جهان در اختیار توست، حالا به سوی ضریح مطهر حرکت می‌کنی و می‌بینی هرچند ازدحام بیشتر می‌شود، اطراف تو را سازه‌های نقره‌ای بیشتر حراست کرده‌اند؛ تا آن‌که رخ در رخ ضریح شریف بر حریم فاطمی تکیه می‌زنی و گویا آرامشی الهی، قلب و ضمیر دردها و تنهایی‌هایت را پر کرده و انگار دیگر تنها نیستی و موفق‌تر از تو نیست؛ گویا آرامش عالم را به حریم قلبت هدیه داده‌اند. شاید مروری مختصر در متن مقالات عصر حاضر بتواند گوشه‌ای از اسرار این ساختار و منش عقلایی معماری ایمانی حریم اهل بیت را برای ما نمایان سازد. خاصیت قلبیایی و ضد باکتری نقره را از جست‌وجوگرهای تحت وب جوینا شدیم تا جایی که لیست طولانی مقالات در این باره اولین مقاله را محیای یک مرور مختصر می‌کرد. قلم‌های دانش‌پژوه در این مقاله، چنین ابعاد تطهیری نقره را توصیف کرده بودند که «اثرات ضدباکتریایی نانوذرات نقره توسط بسیاری از محققان مورد بررسی قرار گرفت و پتانسیل مؤثر آنها بر علیه طیف

گسترده‌ای از میکروب‌ها از جمله باکتری‌های مقاوم به آنتی‌بیوتیک‌ها به اثبات رسیده است. همچنین ژئولیت نقره یک مجموعه متشکل از گروه فلزات قلیایی خاکی و آلومینات سیلیکات کریستالی است که بخشی از آن که توسط یون‌های نقره و از طریق پدیده تبادل یونی جایگزین شده است، خواص ضدباکتریایی دارند و در حفظ مواد غذایی، ضد عفونی محصولات پزشکی و آلودگی زدایی استفاده می‌شوند؛ بنابراین نانو ذرات نقره با اندازه بین ۱۸ تا ۱۸۸ نانومتر، پتانسیل ضدباکتریایی قوی‌ای بر علیه هر دو باکتری‌های گرم مثبت و گرم منفی دارند. برهمن اساس نانو ذرات نقره، پتانسیل ضدباکتریایی قوی‌ای دارند و به عنوان سلاح‌های قدرتمند بر علیه باکتری‌های عفونی محسوب می‌شوند. ساختارهای شناختی معماری حرم مطهر نشان می‌دهد که علاوه بر الگوی حقیقی تقابل با کرونا که همان آرامش و سکینه عمومی است، سازه‌های حرم مطهر نیز در بالاترین سطح آنتی‌باکتریایی بوده و مانع از شیوع عمومی بیماری‌های واگیردار و سد محکمی برای اپیدمی کرونا است.^۱

حضور گروهی از سخنرانان مذهبی در حرم حضرت معصومه (۶ اسفند ۱۳۹۸)

۱. «معماری ایمانی حریم فاطمی، سد پولادین مبارزه با اپیدمی کرونا»، پایگاه اینترنتی آستانه مقدسه حضرت معصومه، ۱۳۹۸/۱۲/۷، نشانی: <https://news.amfm.ir/1398/12/07>

همچنین در اقدامی بی سابقه، روز ۶ اسفند، گروهی از سخنرانان مذهبی مشهور مجالس مذهبی (مهدی طائب، محمدرضا عابدینی، سیدمحمد مهدی میرباقری، محمداقبر حیدری کاشانی، احمد لقمانی، مسعود عالی و...) که اغلب از کارشناسان یک برنامه مذهبی پرمخاطب تلویزیونی به نام «سمت خدا» نیز هستند، به صورت دسته جمعی به زیارت حرم حضرت معصومه (س) رفتند؛ اقدامی که در افکار عمومی از آن اعتراض به تمهیدات بهداشتی محدودکننده زیارت برداشت شد.

پس از طرح ززمه‌هایی ناظر بر ضرورت ایجاد محدودیت در اماکن مذهبی، برخی از مراجع تقلید با صدور فتواهایی به اظهارنظر در این موضوع پرداختند. از جمله آیت‌الله یوسف صانعی، خودداری از حضور در اماکن و مجامع عمومی و مذهبی را لازم شرعی و عقلی دانسته و آیت‌الله اسدالله بیات زنجانی بر مبنای قرارداد نظر مسئولان بهداشت و درمان کشور در این موضوع تأکید کرد و عمل به توصیه آن‌ها را واجب دانست^۱. همچنین آیت‌الله بشیر نجفی (از مراجع ساکن عراق) نیز فتوا داد که: طلب شفا از ائمه از دور و حالت خلوتی و خالی بودن اطراف ضریح از جمعیت زوار هم ممکن است و محدودسازی حرم‌ها برای حفظ سلامتی شیعیان ائمه از باب احتیاط مانعی ندارد. آیت‌الله سیدمحمدصادق روحانی در پاسخ به استفتایی درباره بستن و محدودسازی حرم‌ها نوشت: «اشکالی ندارد. بلکه در شرایطی مانند این ایام که بیماری امکان گسترش از طریق اجتماع مردم دارد، لازم است».

درمقابل، برخی دیگر از علما و اساتید حوزه به مخالفت با تعطیلی حرم‌ها پرداختند. از جمله آیت‌الله محمدسند با بیان حرمت بستن در عتبات و مساجد، این عمل را از گناهان کبیره برشمرد که موجب دوری از خدا خواهد شد^۲.

۱. «تأکید علما و مراجع قم: عمل به توصیه مسئولان در دوری از اجتماعات، واجب است»، خبرگزاری ایرنا، ۱۳۹۸/۱۲/۶، نشانی: www.irna.ir/news/83689945

۲. کانال تلگرامی اخبار شیعیان جهان فارسی، ۱۳۹۹/۲/۱۳، نشانی: https://t.me/shiawaves_persian/20416

تعطیلی کامل اماکن زیارتی

روند محدودسازی تدریجی اماکن زیارتی و موافقت‌ها و مخالفت‌ها با آن ادامه داشت تا بالاخره در ۲۳ اسفندماه «ستاد ملی مقابله با کرونا» تعطیلی کامل اماکن زیارتی را تصویب کرد. نخستین مکان زیارتی که این مصوبه را به اجرا گذاشت، حرم شاهچراغ در شیراز بود. سیدعلی اصغر دستغیب (تولیت آستان مذکور) در تاریخ ۲۲ اسفند ۱۳۹۸ طی نامه‌ای خطاب به وزیر بهداشت با درخواست تعطیلی حرم موافقت کرد و نوشت:

اینجانب از همان اوایل پدیده ویروس کرونا اعلام کردم که تمامی کارکنان و خدام گرامی حرم مطهر حضرت احمدبن موسی شاهچراغ (ع) موظفند با تمام توان و به کارگیری جمیع امکانات، جهت پیشگیری از شیوع این بیماری و عدم ابتلای زائرین و مجاورین عزیز به آن تلاش کنند؛ هرچند محدودیت‌هایی هم ایجاد گردد. اکنون با نزدیک شدن ایام نوروز به‌ویژه هنگام تحویل سال و خطر جدی حاصل از تراکم جمعیت، طبق مصوبه ستاد ملی مدیریت بیماری کرونا، تعطیلی موقت حرم مطهر یک ضرورت است و لذا از عموم ارادتمندان و دوستان اران خاندان نبوت تقاضا مندم از خانه‌های محل سکونت خود به دعا و توسل بپردازند و مطمئن باشند که قادر متعال به شفاعت آن بزرگواران در این شرایط خاص ادعیه خالصانه ایشان را که توأم با دل‌های شکسته و اشک‌های ریزان است؛ حتی بهتر از وضعیت عادی پذیرا خواهد بود.

احمد مروی (تولیت آستان قدس رضوی) نیز در روز ۲۵ اسفند ۱۳۹۸ در سخنانی در جمع خادمان حرم رضوی، با تعطیلی حرم اعلام موافقت کرد و گفت:

متأسفانه گاهی اتفاقاتی رخ می‌دهد که شرایطی که باب میل ما نیست را بر ما تحمیل می‌کند و اکنون هم شرایط استثنایی داریم، این موضوع شعار، سیاسی‌کاری یا شایعات نیست، این خطر

و گرفتاری جدی است که کل دنیا را درگیر کرده و موضوعی شوخی بردار نیست... گرچه در شرایط بحرانی هستیم و خطر جدی است اما هیچگاه از لطف خدا و عنایت حضرت رضا (ع) و عنایت صاحب عصر حضرت صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف ناامید نیستیم و دست تضرع و دعا را به سوی خداوند متعال و ائمه اطهار (ع) دراز می‌کنیم. ... دعا و تضرع به درگاه الهی جای خود اما وظیفه‌ای که خداوند بر دوش ما قرار داده در جای خود محفوظ است و از ما سلب مسئولیت نمی‌کند. ... این اعتقاد را داریم که امام رضا (ع) اگر عنایت کنند، به اذن الله می‌توانند بیماران را شفا دهند، این اعتقاد و باور قلبی ماست و در این بارگاه مطهر بارها این عنایات را با چشم مشاهده کرده‌ایم، اما اعتقاد و باورمان یک چیز است و وظیفه‌مان در برابر مسائل طبیعی چیز دیگری است... اگر ما کوتاهی کردیم و کسی به خاطر کوتاهی ما در حرم مطهر آسیب دید روز قیامت باید پاسخگو باشیم، بنای حضرات معصومین علیهم السلام بر نقض سنت‌های الهی نیست و می‌خواهند قوانین عالم طبیعت اجرا شود و رهبر معظم انقلاب نیز بر همه ما تکلیف کردند که مسائل پیشگیرانه و اصول بهداشتی باید رعایت شود و این خود حسنه است... ما هیچ تصمیم شخصی و فردی نخواهیم گرفت و امیدواریم کار به آنجا نرسد، اما مگر بستن حرم مطهر کار آسانی است؟ باید جوانب مختلف را سنجید، لذا بدانید در این حوزه ما تصمیم شخصی و فردی نخواهیم گرفت... این روزها هر وقت به حرم مطهر مشرف می‌شوم، خدا می‌داند ابتدا عذرخواهی می‌کنم که حرم خلوت شده است، اما چاره‌ای نداریم، ما حرم مطهر را این‌گونه دوست نداریم و برای ما خوشایند نیست، ولی مسئولیت داریم و امام رضا (ع) روز قیامت از ما در خصوص اقداماتمان برای حفظ سلامت زائرانشان سؤال خواهند کرد.^۱

سیدمحمد سعیدی (تولیت حرم حضرت معصومه) نیز در تاریخ ۲۸ اسفند ۱۳۹۸ از هماهنگی با سه نفر از مراجع برای تعطیلی حرم سخن گفت:

تعطیلی حرم، کاری بسیار سخت و تلخ برای همه ما بود. درباره ضرورت این کار [تعطیلی حرم] از سه مرجع بزرگوار آیات مکارم شیرازی، نوری همدانی و صافی گلپایگانی سؤال شد و همه بزرگواران با بیان ضرورت‌های مختلف، بر این تعطیلی تأکید و بیان کردند، این حرم‌ها باید در این ایام تعطیل شوند تا از این صحنه‌ها و عرصه‌ها برای مردم مشکلی به وجود نیاید. امیدوارم با رفع مشکل کرونا و بازگشت آرامش نسبی به جامعه، مجدداً طی مراسمی اقدام به بازگشایی حرم مطهر کنیم^۱.

این سخنان وی نیز البته حاشیه‌ساز شد و دفتر آیت‌الله صافی گلپایگانی، هماهنگی با وی جهت تعطیلی حرم را تکذیب کرد^۲. نهایتاً در روز ۲۷ اسفند، تولیت‌های آستان قدس رضوی، حرم حضرت معصومه (س) و حرم عبدالعظیم حسنی (ع) با صدور بیانیه‌ای مشترک از تعطیلی این حرم‌ها خبر دادند. در این بیانیه آمده بود:

با ورود و شیوع بیماری کرونا و توصیه‌های مقامات بهداشتی در مخاطرات جدی تجمعات، مدتی است که کلیه اجتماعات و برنامه‌های گروهی عتبات مقدسه به حال تعلیق درآمد و اکنون با گسترش و مخاطرات جدی‌تر کرونا در سطح کشور و جهان، با قلبی شکسته و دلی پردرد، تصمیم سخت ایجاد محدودیت موقت انجام گرفت و لذا با حزن و اندوه فراوان، عذرخواهی خود را به پیشگاه اهل بیت (ع) در عدم امکان ارائه خدمات به زائران عزیز حرم‌های مطهر ابراز می‌داریم^۳.

۱. «کدام مراجع تقلید اجازه بسته‌شدن درهای حرم حضرت معصومه(س) به‌خاطر جلوگیری از شیوع کرونا را داده بودند؟»، خبرآنلاین، ۱۳۹۸/۱/۲۸، نشانی: khabaronline.ir/news/1366498

۲. نک: کانال تلگرامی نامه‌های حوزوی، ۱۳۹۸/۱۲/۲۸، نشانی: <https://t.me/namehayehawzavi/4668>

۳. «مروری بر ۳۴ روز تعطیلی حرم‌ها/ روحانی: اماکن مذهبی تا نیمه اردیبهشت بسته می‌مانند»، خبرگزاری فارس، ۱۳۹۹/۱/۳۱، نشانی: <http://fna.ir/ewm7rw>

با این وجود درهای حرم‌های امام‌رضا(ع)، حضرت معصومه و عبدالعظیم از عصرگاه یک روز قبل از این بیانیه بسته شده و از ورود زائران به آن‌ها جلوگیری به عمل آمده بود. این سیاست، شامل دیگر امامزادگان و بقاع مذهبی کشور هم شد و نهایتاً تا پایان اسفند ۱۳۹۸ همه اماکن زیارتی کشور کاملاً تعطیل شدند!

مخالفت‌ها با تعطیلی حرم

تعطیلی بی سابقه حرم‌ها، خصوصاً که بدون اعلام قبلی و به صورت ضربتی انجام شد، در آغاز با واکنش‌ها و مخالفت‌هایی مواجه شد. در عصر و شب روز ۲۶ اسفند ۱۳۹۸ و ساعتی پس از اقدام به بستن درهای حرم، گروه‌هایی از معترضان در مقابل حرم حضرت معصومه در قم و حرم حضرت رضا در مشهد اجتماع کرده و با سردادن شعارهایی اعتراض خود را بیان کردند؛ اعتراضی که از جانب گروهی دیگر «هتک حرمت» تلقی، و محکوم شد!

تصویری از تجمع معترضان به تعطیلی حرم در قم

همچنین شماری از علما و وعاظ که اغلب به جریان‌های سنتی حوزه تعلق

۱. باشگاه خبرنگاران جوان، ۱۳۹۸/۱۲/۲۶، نشانی: <https://www.yjc.ir/00UZHA>

۲. «حمله افراطی‌ها به حرم حضرت معصومه (س) و حرم امام رضا (ع) / درب حرم شکسته شد/ اعتراض به تعطیلی حرم به دلیل کرونا»، سایت خبر عصر ایران، ۱۳۹۸/۱۲/۲۶، نشانی: <https://www.asriran.com/00314P>

دارند، تلویحاً و تصریحاً به این موضوع واکنش منفی نشان دادند. از جمله آیت‌الله سیدعلی میلانی (از علمای سنتی قم و نزدیک به آیت‌الله وحید خراسانی) در ۲۷ اسفند ۱۳۹۸ با صدور بیانیه‌ای از مقام رهبری درخواست کرد «هیئتی از علمای محترم و مسئولین حرم‌ها و پزشکان دلسوز جهت بررسی موضوع حرم‌ها تشکیل گردد تا راه‌حلی پیدا کنند و جلو آثار وضعی بسته‌بودن و بهانه‌گیری دشمنان گرفته شود و اهل ولایت ضمن تشریف دعاگو باشند»^۱.

متن کامل بیانیه آیت‌الله سیدعلی میلانی

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على خير خلقه محمد وآله الطاهرين ولعنه الله على أعدائهم أجمعين.

در این فضای متشنج صحبت کردن دشوار است، اما وقتی صحبت‌های بعضی از مقلدین ابن تیمیه را درباره حضرات اهل بیت علیهم الصلاه والسلام شنیدم بر خود لازم دانستم، ضمن تشکر از تمام دست‌اندرکاران بهداشت در مبارزه با این بیماری عرض کنم:

شفاعت رسول خدا و اهل بیت علیهم الصلاه والسلام و توسل به این ذوات مقدسه از کتاب و سنت و دلائل عقلی ثابت شده، و هیچ مسلمانی که تابع پیامبر اکرم باشد در این باره تشکیک نکرده، جز فرقه ضاله وهابیت که از نظر عموم فرقه‌های اسلامی مردود است. اهل بیت رسول خدا اولیاء الله هستند و به اذن خدا شفا می‌دهند و کور را بینا می‌کنند و این نزد همه مردم ثابت است و اسناد و مدارک در حرم‌ها موجود می‌باشد. اما از امامان دیگران که هیچ قربی نزد خدا ندارند چنین آثاری و برکاتی دیده نشده و نخواهد شد، ولذا بزرگان اهل تسنن در طول تاریخ به قبور اهل بیت در ایران و عراق و سایر کشورها متوسل شده و نتیجه گرفته‌اند که در منابع معتبر مذکور است، و ما ندیده‌ایم به قبور دیگران متوسل شده باشند.

۱. «بیانیه آیت الله میلانی در مورد بسته‌شدن درب حرم‌های مطهر»، پایگاه بین‌المللی شفقنا، ۱۳۹۸/۱۲/۲۹، نشانی: <https://fa.shafaqna.com/news/909750/>

در اینجا از مقام معظم رهبری دامت برکاته تقاضا می‌کنم دستور دهند هیئتی از علماء محترم و مسئولین حرم‌ها و پزشکان دلسوز جهت بررسی موضوع حرم‌ها تشکیل گردد تا راه‌حلی پیدا کنند و جلوی آثار وضعی بسته بودن و بهانه‌گیری دشمنان گرفته شود، و اهل ولایت ضمن تشرف دعاگو باشند. از خداوند متعال، عزت و سلامتی و پیروزی کشور را در پناه حضرت ولی‌عصر ارواحنا فداه خواهانم.

سیدعلی حسینی میلانی

۲۷ اسفند ۱۳۹۸

مداحان نیز به تعطیلی اماکن زیارتی و مذهبی واکنش منفی نشان دادند. به‌عنوان مثال منصور ارضی در مراسم خواندن زیارت عاشورا (که طبق روال هر هفته صبح‌های سه‌شنبه در حسینیه «صنّف لباس فروش تهران» برگزار می‌شود) به اظهار نظر درباره‌ی این موضوع پرداخت و گفت:

رعایت بهداشت تا کجا؟ تا جایی که مردم‌هراسی و ترس از دیگران را رواج دهیم؟ من در تعجبم این چه تفکری است؟ وسایل نقلیه عمومی، اتوبوس و مترو را هر شب ضدعفونی می‌کنند تا مردم را به مقصد برسانند و استفاده عمومی شود ولی اماکن مذهبی را می‌بندند؟ آیا حرم ائمه، مساجد و هیئت‌های امام حسین را وسیله‌ای برای رسیدن نمی‌دانند، باید این مکان‌ها بسته و ظرفیت‌شان نادیده گرفته شود؟ پناه مردم هنگام بلا از قدیم اماکن مقدس و خانه علما بود، همان‌طور که رعایت بهداشت دستور دینی است. در همین حرم‌ها، مساجد و هیئت‌ها ذکر توسل و روضه برای دفع بلا داشته باشیم. تولید هراس با این حجم از اطلاعات یک نقشه است و تاریخ قضاوت خواهد کرد این چه نقشه‌ای بوده است.^۱

اعتراض به تعطیلی حرم‌ها و اماکن مقدس در قالب نوحه‌ها و اشعاری نیز توسط مداحان بیان شد. به‌عنوان مثال سیدرضا نریمانی (از نسل جدید مداحان جوان و

۱. همان.

۲. کانال تلگرامی دین، فرهنگ، جامعه، ۱۳۹۸/۱۲/۸، نشانی: <https://t.me/mohsenhesammazaheri/1807>

سیاسی مشهور) در فیلمی که در فضای مجازی منتشر شد، این شعر را خواند:

بازارها باز و تمام کارها دائر
آیا روا باشد حرم اینگونه بی‌زائر؟
پیداست از بی‌اعتقادی‌ها زبانم لال
تنها حرم ناامن می‌باشد علی‌الظاهر
افتاده کار ما به دست آن منافق که
با شمرهای روز دارد هرهر و کرکر
دل بی‌گمان مغلوب دنیا می‌شود آری
بر شأن اهل بیت وقتی نیست مستبصر
حق کریمان است این رفتارهای ما
کم‌برکت و خوبی‌شده از سویشان صادر؟^۱

در برخی محافل مذهبی، چنین تبلیغ می‌شود که مسبب تعطیلی حرم‌ها و مجالس، دولت و رئیس‌جمهور است. (همچنان که در بیت سوم شعر مذکور هم، تعریضی به رئیس‌جمهور آمده است.) در محافل شیعی غیرایرانی نیز نوحه‌هایی در اعتراض به محدودیت و تعطیلی حرم‌ها توسط مداحان خوانده می‌شود. یکی از مشهورترین این نوحه‌ها، توسط حیدر البیاتی (مداح مشهور جوان عراقی) خوانده شده است:

لهذا المرض وین الدوه تصیح الناس
ماتدری کل الدوه اباب العباس
کرونا تخاف امن جفوفه

(مردم ناله می‌زنند که دواي این مرض [کرونا] کجاست؟
نمی‌دانند که دواي همه امراض در خانه عباس است
کرونا از دستان او [حضرت عباس] می‌ترسد.)^۲

با این حال باگذشت چند روز و فرارسیدن ایام نوروز از اعتراضات کاسته شد و حتی چند نفر از رهبران تجمعات اعتراضی قم و مشهد، به اختیار یا

۱. کانال تلگرامی دین، فرهنگ، جامعه، ۱۳۹۹/۲/۹، نشانی: <https://t.me/mohsenhesammazaheri/2009>

۲. کانال تلگرامی دین، فرهنگ، جامعه، ۱۳۹۹/۱/۷، نشانی: <https://t.me/mohsenhesammazaheri/1922>

اجبار، با انتشار کلیپ‌هایی در شبکه‌های اجتماعی به ابراز ندامت پرداختند^۱.

زیارت، پشت درهای بسته

تعطیلی حرم‌ها، مانع از مراجعه برخی از زائران و مجاوران به حرم نشده و در ایام تعطیلی، این افراد با حضور در پشت درهای بسته حرم به خواندن نماز، زیارت و دعا و برپایی مراسم مذهبی می‌پردازند. پدیده‌ای که محمد مشهدی نوش آبادی (پژوهشگر دین و عرفان) از آن به «دیوارهای ندبه شیعه» تعبیر کرده است^۲.

تصویری از تجمع زائران پشت درهای بسته حرم امام رضا (ع)

زیارت پشت درهای بسته حرم امام رضا (ع)

۱. «اعتراف و عذرخواهی لیدر تهییج مردم برای حمله به درهای بسته حرم مطهر حضرت معصومه»، سایت خوان روزنامه دنیای اقتصاد، ۱۳۹۸/۱۲/۲۸، نشانی: <https://www.donya-e-eqtasad.com/fa/tiny/news-3637161>

۲. «ویروس کرونا و دیوارهای ندبه شیعه»، محمد مشهدی نوش آبادی، کانال تلگرامی پی‌آواز حقیقت، ۱۳۹۹/۱/۱۱، نشانی: <https://t.me/nushabadi/1116>

تصویری از اقامه نماز جماعت پشت درهای بسته حرم حضرت معصومه (س)

ابهام در زمان بازگشایی اماکن زیارتی

۲۹ فروردین ۱۳۹۹، احمد مروی (تولیت آستان قدس رضوی) در یادداشت

اینستاگرامی خبر از تدوین برنامه‌ای برای بازگشایی اماکن زیارتی داد:

خوشبختانه با هماهنگی وزارت بهداشت و با همکاری آستان‌های

مقدس حضرت معصومه، حضرت احمدین موسی، حضرت

عبدالعظیم حسنی سلام الله علیهم اجمعین، مسجد جمکران و

سازمان اوقاف، دستورالعمل بازگشایی حرم‌های مطهر با رعایت

ضوابط بهداشتی به‌منظور میزبانی اماکن مقدس از زائران و دلدادگان

تهیه کرده‌ایم که ان‌شاءالله با فراهم آمدن مقدمات لازم، میزبان زائران

حرم‌های مطهر خواهیم بود.

این خبر، در محافل مذهبی، امید بازگشایی حرم‌ها در آستانه ماه رمضان

را ایجاد کرد. اما دو روز بعد، در ۳۱ فروردین، حسن روحانی (رئیس جمهور)

در جلسه «ستاد ملی مبارزه با کرونا» اظهار داشت:

یکی از شرایطی که کار را برای ما سخت‌تر کرده و شاید برای همه

مسلمانان چنین باشد، ماه مبارک رمضان است که پیش رو داریم.

خیلی روی این فکر شده که چه باید بکنیم. مسجد و اماکن مقدس

۱. «مروزی بر ۳۴ روز تعطیلی حرم‌ها/ روحانی: اماکن مذهبی تا نیمه اردیبهشت بسته می‌مانند»، خبرگزاری فارس،

<http://fna.ir/ewm7rw>

۱۳۹۹/۱/۳۱، نشانی:

چون جزء مکان‌هایی است که در آن تجمع می‌شود، همیشه برای ما جاذبه دارد و در ماه رمضان جاذبه‌اش بیشتر می‌شود. ... ناچاریم به مردم بگوییم شرایط قبلی را همچنان تا نیمه اردیبهشت ادامه می‌دهیم. نیمه اردیبهشت باز جلساتی برگزار می‌کنیم و شرایط کشور را در نظر می‌گیریم و اگر توانستیم تصمیمات جدیدی اتخاذ کنیم، اطلاع داده می‌شود. ... به خاطر این شرایط حتماً راز و نیاز فردی خیلی عمیق‌تر و بهتر از گذشته داشته باشند. چون راز و نیاز جمعی نداریم. دل‌های مردم، سوخته است و خدا دعای مردم را مستجاب می‌کند. قرار بود مسئله بررسی موضوع بازگشایی اماکن مقدس را آخر اردیبهشت قرار دهیم، اما به درخواست آقای اعرافی از حوزه علمیه و اجماع اعضا، قرار شد اماکن مقدس، تا نیمه اردیبهشت همچنان بسته باشند و در جلسه نزدیک به آن زمان مجدداً بررسی شود.

در این مدت، از سوی نمایندگان محافل مذهبی تقاضاهایی برای بازگشایی اماکن زیارتی به‌ویژه برای شب‌های قدر صورت گرفته است. از جمله در نخستین روز ماه رمضان (۶ اردیبهشت ۱۳۹۹) ۲۲۶ نفر و تشکل اعم از وعاظ، مداحان، تشکل‌های دینی و هیئت‌های مذهبی با امضای نامه مشترکی خطاب به مسئولان «به‌عنوان بخشی از جامعه مذهبی کشور» درخواست بازگشایی حرم‌ها را طرح کردند. در این نامه آمده است:

بیش از دو ماه از تلاش‌ها و مجاهدت‌ها برای مبارزه با بیماری عالم‌گیر کرونا می‌گذرد. در این مدت، جامعه مذهبی و هیئت‌های کشور، هم‌زمان با همراهی در تصمیمات آن ستاد، اقدامات مختلفی در کمک‌رسانی به آسیب‌دیدگان این بیماری داشته است. همچنین با درک شرایط خاص کشور، بیشترین همراهی را در جلوگیری از تجمعات (به‌رغم وجود مناسبت‌های متعدد مذهبی) انجام داده است. در مسئله بسته‌شدن حرم‌های مطهر، اگرچه هم در آن زمان و هم در گزارش‌های اخیر ستاد، آن اعتبار مقدسه با کم‌تر از نیم‌درصد احتمال شیوع در انتهای جدول اماکن پرخطر بودند، اما نهایتاً این

تصمیم ستاد بود که اجرایی شد. اینک در آستانه ورود به ماه میهمانی خدا، ماه مبارک رمضان هستیم، ماهی که از دیرباز در میان مردم این سرزمین، جلسات با شکوه قرآن و مناجات، جایگاه ویژه‌ای داشته است. اکنون و پس از تصمیمات جدید آن ستاد محترم، مبنی بر بازگشایی مشروط بسیاری از اماکن از قبیل پارک‌ها، بوستان‌ها و حتی سینماها، این سؤال به وجود می‌آید که آیا نمی‌توان برای گشودن حرم‌های مطهر که ملجاء همیشگی مردم ایرانند نیز مانند سایر اماکن، پروتکل‌های خاص، هرچند سختگیرانه در نظر گرفت؟^۱ تنوع گرایش‌های امضاکنندگان این نامه (که در بین‌شان شعرای مذهبی مشهوری چون غلامرضا سازگار و ولی‌الله کلامی و وعاظ مشهوری چون مهدی دانشمند، حامد رضا معاونیان، علی‌اکبر مهدی‌پور، محمدرضا زائری، سیدحسین مؤمنی و حامد کاشانی و مداحان مشهوری چون احمد واعظی، عبدالرضا هلالی، سیدرضا نریمانی، حمید علیمی، مهدی سلحشور و حیدر توکل قرار دارند) می‌تواند گواه گسترده‌ی نارضایتی جامعه مذهبی از استمرار تعطیلی حرم‌ها باشد. اما با وجود این نارضایتی‌ها و درخواست‌ها، ستاد ملی مبارزه با کرونا در تصمیم خود تجدیدنظر نکرده و علیرضا رئیسی (معاون وزارت بهداشت) در کنفرانس خبری ۸ اردیبهشت ۱۳۹۹ صراحتاً اعلام کرد تا پایان ماه رمضان ۱۳۹۹ بازگشایی اماکن زیارتی امکان‌پذیر نیست:

آرزوی همه ماست که بتوانیم اماکن مذهبی مثل حرم امام رضا و حضرت معصومه و اماکن متبرکه در شهر تهران و شیراز بازگشایی شوند و زیارت کنیم، اما فعلاً بنابر وضعیتی که اکنون داریم تا پایان ماه رمضان اماکن بازگشایی این اماکن وجود ندارد. اگر زمانی وضعیت مان به مرحله‌ای رسید که این اماکن در مناطق سفید باشند، درباره بازگشایی این اماکن تصمیم‌گیری می‌کنیم البته باروند فعلی بعید می‌دانم که به زودی این اتفاق بیفتد، اما امیدوارم همه ما به این آرزویمان زودتر برسیم.^۲

۱. «درخواست ۲۲۶ روحانی و مداح از مسئولان مبنی بر بازگشایی حرم‌ها و مساجد»، خبرگزاری فارس، ۱۳۹۹/۲/۶، نشانی: <http://fna.ir/ex2a59>

۲. «حرم امام رضا و حضرت معصومه در ماه رمضان بازگشایی نمی‌شوند»، پایگاه خبری انتخاب، ۱۳۹۹/۲/۸، نشانی: <https://Entekhab.ir/002Hpc>

نتایج «موج چهارم نظرسنجی کرونا» که توسط «دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران» و «مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا)» از ۲ تا ۴ اردیبهشت ۱۳۹۹ انجام شده است نیز نشان می‌دهد اکثریت قاطع مردم تهران با بازگشایی اماکن مذهبی و زیارتگاه‌ها در ماه رمضان مخالف‌اند. میزان این مخالفت در پهنه شمال تهران (بالای خط خیابان انقلاب) ۸۹ درصد و در میان افراد با تحصیلات عالی ۸۶ درصد بوده است. همچنین ۱۸ درصد از کسانی که موافق بازگشایی‌اند، خود در صورت بازشدن به این اماکن نخواهند رفت.^۱

بازگشایی تدریجی

همان‌طور که از اسفندماه در روندی تدریجی اماکن زیارتی تعطیل شدند، از اوایل خرداد، با کاهش آمار مبتلایان به کرونا و در پاسخ به برخی مطالبات از جمله از جانب متولیان مذهبی، بازگشایی تدریجی این اماکن در دستور کار مسئولان قرار گرفت. از روز ۵ خرداد با تصویب ستاد ملی مقابله با کرونا درهای حرم امام‌رضا (ع) پس از ۶۹ روز گشوده شد و امکان زیارت برای زائران به صورت محدود، با رعایت پروتکل‌های بهداشتی، فراهم آمد. در این مرحله، تنها حضور صحن‌ها و فضاهای باز حرم آن‌هم برای ساعات محدود (از یک ساعت بعد از طلوع تا یک ساعت قبل از غروب) امکان‌پذیر بود.

اطلاعیه «آستان قدس رضوی» درباره بازگشایی حرم رضوی

بسم الله الرحمن الرحيم

خداوند متعال را شاکریم که بعد از دوره‌ای سخت و ناگوار، مجدداً توفیق خدمتگزاری به زائران آستان مقدس رضوی را نصیب خادمان این حریم آسمانی نمود. بنا بر مصوبه ستاد ملی مقابله با ویروس کرونا ان‌شاءالله از روز دوشنبه ۵ خردادماه صحن‌های حرم مطهر علی ابن موسی الرضا علیه‌الآل والتحیه‌والثناء به روی زائران ارجمند روزانه از یک ساعت بعد از

۱. «نتایج موج چهارم نظرسنجی کرونا» (۲-۴ اردیبهشت ۱۳۹۹)، دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، اردیبهشت ۱۳۹۹، ص ۴.

طلوع آفتاب تا یک ساعت قبل از غروب آفتاب بازگشایی خواهد شد. به منظور حفظ سلامتی زائران ارجمند تقاضا داریم در زمان تشریف نسبت به رعایت موارد ذیل اهتمام فرمایند:

۱. رعایت اصول بهداشتی اعم از شست و شوی مکرر دست‌ها، همراه داشتن ماسک و دستکش، پوشاندن بینی و دهان در زمان عطسه و سرفه، خودداری از دست دادن و روبوسی و...؛

۲. همکاری با خادمان، حفظ نظم و انضباط و فاصله اجتماعی در هنگام تشریف؛

۳. همراه داشتن جانماز، کتب ادعیه و قرآن شخیصی و چادر برای بانوان محترم.

ان شاء الله با تلاش خادمان و مشارکت زائران ارجمند در اجرای شیوه‌نامه‌ها و حفظ نظم و فاصله اجتماعی مناسب در حرم مطهر رضوی، شرایط تشریف به زیارت و بهره‌مندی از انوار قدسی این مضجع نورانی برای همگان استمرار داشته باشد^۱.

محدودیت ساعات زیارت البته کمتر از یک هفته دوام یافت و با تصمیم ستاد استانی مقابله با کرونا در استان‌های خراسان رضوی و قم، از شامگاه ۱۰ خرداد در حرم رضوی^۲ و از فردای آن روز در حرم حضرت معصومه^۳ محدودیت ساعتی برداشته شده و امکان حضور در صحن‌ها به‌طور ۲۴ ساعته برای زائران فراهم آمد؛ البته محدوده ضریح کماکان بسته ماند. نکته جالب توجه، همزمانی این امر با بازگشایی برخی از دیگر مکان‌های زیارتی و عبادتی مهم جهان اسلام مانند «مسجد الاقصی» (قدس)، «مسجد النبی» (مدینه) و «حرم حضرت زینب» (دمشق) بود.

---

۱. «جزئیات بازگشایی حرم امام رضا(ع)»، سایت خبری مشرق، ۱۳۹۹/۳/۴، نشانی: mashrgh.ir/1075845

۲. «صحن‌های حرم امام رضا(ع) از امشب ۲۴ ساعته بازگشایی می‌شود»، خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۹/۳/۱۰، نشانی: <https://tn.ai/2276306>

۳. «بازگشایی ۲۴ ساعته صحن‌های حرم مطهر بانوی کرامت»، خبرگزاری صداوسیما، ۱۳۹۹/۳/۱۱، نشانی: <https://www.tribnews.ir/00BS9p>

• مبحث چهارم: مناقشه تعطیلی مناسک؛

مناسک جمعی در تعلیق

الگوی شیوع پاندمی کرونا از طریق ارتباط نزدیک افراد، زمینه‌ساز تعلیق و آیین‌های مذهبی جمعی شد؛ چه مناسک رسمی، نظیر نمازهای جماعت و جمعه و چه آیین‌ها و مراسم مذهبی مانند عزاداری‌ها و جشن‌ها. این رخداد بی‌سابقه، برای جامعه مذهبی که به‌ویژه در سال‌های اخیر رشد مناسکی بالایی را تجربه کرده، دشوار است.

تعطیلی نمازهای جماعت در مساجد

از نخستین مناسکی که پاندمی کرونا منجر به تعطیلی آن شد، برپایی نمازهای جماعت در مساجد و نمازخانه‌های کشور بود که عملاً مترادف با تعطیلی مساجد شد. در روزهای نخست، برخی مساجد کوشیدند با تمهیداتی شرایط برپایی نماز جماعت در عین مراعات نکات بهداشتی را فراهم کنند؛ اما با ادامه یافتن روند شیوع بیماری، سیاست تعطیلی نماز جماعت در دستور کار قرار گرفت.

اطلاعیه «مسجد فائق»^۱ درباره رعایت نکات بهداشتی در برپایی نماز جماعت به اطلاع مؤمنین عزیز می‌رساند در پی دستور وزارت بهداشت و به جهت پیشگیری از شیوع بیماری‌های واگیردار، تا اطلاع ثانوی برگزاری کلیه برنامه‌های مسجد فائق (غیر از نمازهای جماعت یومیه و ادعیه و قرآن شب‌ها) تعلیق می‌شود. در راستای جلوگیری از شیوع بیماری از نمازگزاران ارجمنند درخواست می‌شود:

● در صورت مشاهده آثار سرماخوردگی از مراجعه به مسجد جداً خودداری فرمایید!

● مقدمات نماز (مثل وضو) را در منزل انجام دهید.

● همراه خود مهر و جانماز شخصی به همراه بیاورید.

● توصیه‌های پزشکی جداً رعایت شود. (دست‌ندادن، روبوسی نکردن، رعایت فاصله با افراد و...)

● خادمین مسجد نیز با دودکردن اسپند و برخی تمهیدات برای ایمن‌تر کردن محیط مسجد تلاش می‌کنند.

● در صورت دریافت ابلاغی مبنی بر محدودترشدن فعالیت‌های مساجد، تابع تصمیم مراجع ذی‌ربط خواهیم بود. امیدواریم با دعاهای ناب و خالصانه شما مؤمنان بزرگوار و با رعایت حداکثری توصیه‌های بهداشتی، از فیض نمازهای جماعت مسجد محروم نگردیم.^۲

در مرحله اول با تصویب «ستاد ملی مبارزه با کرونا» از تاریخ ۷ اسفند ۱۳۹۸ برپایی نمازهای جماعت در حرم‌ها و اماکن زیارتی ممنوع شده و در مرحله بعد از ۱۷ اسفند و با اعلام «مرکز رسیدگی به امور مساجد» برگزاری نماز جماعت در سراسر کشور «تا اطلاع ثانوی» لغو شد.^۳

۱. مسجدی واقع در جنوب شرقی تهران، محله سنتی «خیابان ایران».

۲. کانال تلگرامی مسجد فائق، ۱۳۹۸/۱۲/۱۰، نشانی: https://t.me/masjed_faegh/2312

۳. «نماز جماعت تا اطلاع ثانوی در مساجد اقامه نمی‌شود»، خبرگزاری فارس، ۱۳۹۸/۱۲/۱۷، نشانی: <http://fna.ir/dfjnte>

متن اطلاعیه «مرکز رسیدگی به امور مساجد» درباره تعطیلی نمازهای جماعت ضمن عرض سلام و ادب و احترام خدمت ائمه محترم جماعات و اهل مسجد

پیشاپیش اعیاد رجبیه مخصوصاً ولادت با سعادت مولی الموحدين امیرالمؤمنین علی علیه السلام را تبریک و تهنیت عرض می‌نماییم. با شیوع و گسترش ویروس منحوس کرونا، اجتماعات معنوی مان‌گرچه از حیث کمیت، تحت تأثیر واقع شده است اما امیدواریم دل‌ها و قلب‌هایمان در این شرایط به‌خدا نزدیک‌تر گردد. قدر دعا و مناجات و با او بودن را بیشتر بدانیم و از خلوت‌هایمان با خدا بیشتر بهره ببریم. در انتظار فرج برای ظهور منجی عالم امکان حضرت بقیه الله الاعظم روحی و ارواح العالمین لتراب مقدمه الفداء دعا کنیم.

ضمن توصیه به استفاده بیشتر از ماه‌های پیش‌رو و استفاده از ظرفیت نماز، دعا، استغفار، مناجات و تلاوت قرآن، توصیه می‌کنیم:

۱. نماز جماعت تا اطلاع ثانوی تعطیل است. حتی الامکان ائمه محترم جماعات از برگزاری اجتماعات اعم از مجالس ختم و جشن و کلیه برنامه‌های جمعی خودداری فرمایند.

۲. رعایت کلیه دستورالعمل‌های بهداشتی وزارت بهداشت و توصیه‌نامه بهداشتی مرکز رسیدگی به امور مساجد الزامی است.

۳. حتی الامکان درب مساجد در اول وقت شرعی (به مدت ۳۰ دقیقه) باز باشد.

برخود فرض می‌دانیم از زحمات شبانه‌روزی مسئولین وزارت بهداشت و ستاد کرونا، کلیه پزشکان، پرستاران و مراقبین سلامت جامعه که در این ایام تلاش و فوری دارند، بسیجیان و روحانیت معزز قدردانی و تشکر ویژه نماییم. مساجد و ائمه محترم جماعات همیاران شما در حوزه سلامت هستند^۱.

۱. «نماز جماعت تا اطلاع ثانوی در مساجد اقامه نمی‌شود»، خبرگزاری فارس، ۱۳۹۸/۱۲/۱۷، نشانی: <http://fna.ir/dfjmtc>

استمرار تعطیلی مساجد، به‌ویژه در ماه رمضان که موسم سالانه رونق مساجد است، سبب شد برخی شخصیت‌ها و فعالان مذهبی درخواست بازگشایی مساجد در ماه مذکور را طرح کنند^۱ که البته بی‌پاسخ ماند. در همین راستا «مؤسسه موضوع‌شناسی احکام فقهی» در بیانیه‌ای، مسائل فقهی نحوه برگزاری نمازهای جماعت در شرایط خاص کرونا را با توجه به فتاوی مراجع بیان کرد^۲. در این بیانیه کوشش شده بود از نهایت ظرفیت احکام فقهی برای تطبیق با شرایط خاص موجود و تسهیل انجام مناسک استفاده شود. در این بیانیه آمده بود:

● نماز خواندن با ماسک و دستکش اشکال ندارد و خللی به نماز وارد نمی‌کند.

● مراعات فاصله فیزیکی با افراد دیگر در این شرایط، هنگام برپایی نماز جماعت، لازم و مورد تأکید است. بنابراین اساس، فاصله نمازگزار از محل سجده نسبت به فردی که در صف جلو ایستاده، تا یک متر اشکال ندارد. (که در نتیجه از محل ایستادن خود تا محل ایستادن فرد جلو، بیش از دو متر خواهد بود).

● فاصله نمازگزار با کسانی که در طرفین وی ایستاده‌اند نیز تا یک متر اشکال ندارد.

۱. «درخواست ۲۲۶ روحانی و مداح از مسئولان مبنی بر بازگشایی حرم‌ها و مساجد»، خبرگزاری فارس، <http://fna.ir/ex2a59>، نشانی: ۱۳۹۹/۲/۶

۲. «مسائل فقهی بازگشایی مساجد و مشاهد مشرفه و نحوه برگزاری نمازهای جماعت»، شبکه اجتهاد، ۱۳۹۹/۲/۸، نشانی:

<http://ijtihadnet.ir/> /مسائل- فقهی- بازگشایی- مساجد- و- مشاهد- مشرفه

بیانیه مؤسسه موضوع شناسی احکام فقهی در مورد بازگشایی مساجد و مشاهد مشرفه

بیش از دو ماه است که به سبب شیوع بیماری کرونا مراکز معنوی اجتماعی مسلمانان در اکثر کشورهای اسلامی و در کشور عزیزمان ایران به توصیه مسئولان اجرایی و بهداشتی کشور، به روی مؤمنان و مشتاقان بسته شده است. مردم نیز از باب وظیفه قانونی و شرعی، محرومیت از عبادت در مساجد و زیارت مشاهد را تحمل کردند؛ ولی برای بازگشایی این اماکن مقدس لحظه شماری می‌کنند و با فرا رسیدن ماه مبارک رمضان انتظار آنان بیشتر شده و مسئولان امر نیز در پی راه حلی برای این مشکل هستند.

از این‌رو مؤسسه موضوع شناسی احکام فقهی حوزه علمیه، بر اساس وظیفه ذاتی خود پس از بررسی ملاکهای شرعی و فتاوی مراجع عظام تقلید، موضوع شناسی مسأله را طی جلساتی با کارشناسان فقهی، پزشکی، تبلیغی و صاحب‌نظران و همکاری دفتر مقام معظم رهبری، معاونت تبلیغ حوزه علمیه، دفتر مطالعات پژوهش‌ها و ارتباطات حوزوی مرکز رسیدگی به امور مساجد، دبیرخانه انجمن‌های علمی حوزه علمیه، ستاد ملی مبارزه با کرونا، دانشگاه علوم پزشکی و ستاد ترویج احکام دین، مسائل فقهی مرتبط را با عنایت به فتاوی مراجع معظم تقلید و مراعات احتیاط به شرح ذیل اعلام می‌دارد:

- ۱- مراعات دستور العمل‌های ایلاخی از مراجع ذیصلاح برای نحوه بازگشایی مساجد و اماکن مذهبی لازم و ضروری است.
- ۲- نماز خواندن یا ملک و دستکش اشکال ندارد و خللی به نماز وارد نمی‌کند.
- ۳- برای ورود به مسجد مستحب است لسان با وضو باشد؛ لذا با توجه به توصیه‌های بهداشتی، مؤمنین در منزل وضو بگیرند و مهر، تسبیح، سجاده و کتاب دعای مورد نیازشان را همراه داشته باشند.
- ۴- سجده بر سنگ اشکال ندارد. لذا چنانچه به جهت مراعات مسائل بهداشتی وسهولت در شستوی آن، در برخی مساجد به جای تربت، سنگ‌های مخصوص در اختیار نمازگزاران قرار گیرد، می‌توان بر آن نیز سجده کرد.
- ۵- برگزاری نماز جماعت در دو نوبت با فاصله زمانی، در دو صورت اشکال ندارد:
(الف) امام جماعت متعدد باشند؛ یعنی امام نماز جماعت اول و دوم دو نفر باشند.
(ب) مأمومینی که در نماز جماعت اول شرکت داشته‌اند، با مأمومین نماز دوم متفاوت باشند؛ هرچند امام جماعت یک نفر باشد.
- ۶- اعاده نماز برای امام جماعت در صورتی که مأمومین نماز دوم غیر از نماز اول باشند ممانی ندارد و خواندن نماز قضا هم توسط امام جماعت اشکال ندارد و، نماز قضا امام جماعت باید قطعی باشد نه احتیاطی.

تصویر بیانیه «مؤسسه موضوع شناسی احکام فقهی»

شماره: ۱/۱۱۰/ص ۹۹

تاریخ: ۱۳۹۷/۰۲/۰۷

پیوست: هلد

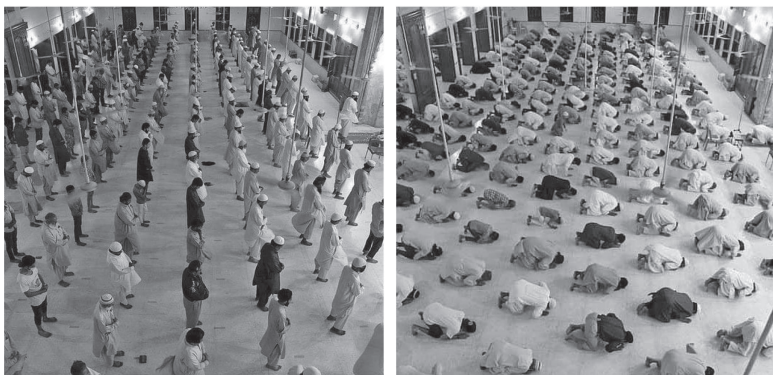
- ۷- مواد ضد عفونی کننده و الکل‌هایی که برای ضدعفونی مساجد به کار می‌رود طبق نظر کارشناسان، از نوع الکل مُسکر نیست؛ لذا محکوم به طهارت است و در فرض شک هم حکم به طهارت می‌شود.
- ۸- علاوه بر استحباب مراعات حال اضعف مأمومین در نماز، نسبت به تعقیبات نماز هم با توجه به توصیه‌های بهداشتی، به أقل مقدار مستحب اکتفا شود.
- ۹- از آنجا که خواندن نماز مستحب در حال راه رفتن هم جایز و صحیح می‌باشد، ائمه جماعات مومنان را نسبت به اصل مسئله و کیفیت خواندن آن راهنمایی فرمایند تا توقف در مسجد کوتاهتر باشد و از ابتلای به بیماری کرونا یا انتشار آن جلوگیری شود.
- ۱۰- چنانکه افطاری دادن در مسجد از سوی مسئولان در حال حاضر ممنوع باشد و افرادی قصد افطاری دادن داشته باشند مسئله چند صورت دارد:
- الف) اگر افطاری دادن در مسجد بر آنها به واسطه نذر و امثال آن واجب نشده باشد، می‌توانند در مصارف خیر دیگر یا کمک به مستمندان هزینه کنند.
- ب) اگر به واسطه نذر و امثال آن، افطاری دادن در مسجد واجب شده باشد، چنانچه مقید به ماه رمضان سال جاری نباشد، یا نذر هرساله نباشد، می‌توانند در سال‌های آینده اقدام کنند.
- ج) اگر نذر مقید به ماه رمضان و درون مسجد و مقید به سال جاری بوده ولی ممکن نشود، عمل به نذر واجب نیست؛ لذا احتیاط آن است که در مصارف خیر دیگری که نزدیک به مورد نذر باشد هزینه کنند؛ مثلاً غذا را بین روزه‌داران بیرون از مسجد توزیع کنند. (بدون تجمع در یک محل)
- ۱۱- مراعات فاصله فیزیکی با افراد دیگر در این شرایط هنگام برپایی نماز جماعت، لازم و مورد تأکید است. بنابراین اساس، فاصله نمازگزار از محل سجده نسبت به فردی که در صف جلو ایستاده، تا یک متر اشکال ندارد. (که در نتیجه از محل ایستادن خود تا محل ایستادن فرد جلو، بیش از دو متر خواهد بود). فاصله نمازگزار با کسانی که در طرفین وی ایستاده‌اند نیز تا یک متر اشکال ندارد. (به شکل تصویر پیوست)

والسلام علی من اتبع الهدی
مؤسسه موضوع شناسی احکام فقهی

قم / بلوار محمد امین / بلوار جمهوری اسلامی / کوچه ۸ / پلاک ۵۲ /
کپ: ۰۵۱۵۵۰۵۵-۳۳۱۶۶ / تلفن و فکس: ۰۲۵-۳۳۴۲۴۲۴۰۲۵
www.mozzooshenasi.ir / Email: info@mozzooshenasi.ir

ادامه تصویر بیانیه «مؤسسه موضوع شناسی احکام فقهی»

در برخی مساجد اهل سنت نیز از شیوه‌هایی مشابه موارد توصیه‌شده در بیانیه مذکور برای برپایی نمازجماعت ضمن رعایت فاصله اجتماعی استفاده شد که در تصاویر زیر نمونه‌ای از آن دیده می‌شود.

تصاویری از برپایی نماز جماعت اهل سنت با حفظ فاصله اجتماعی

گرچه امکان بازگشایی مساجد در آستانه ماه رمضان فراهم نشد، اما علیرضا رئیسی (معاون وزارت بهداشت) در کنفرانس خبری ۸ اردیبهشت ۱۳۹۹ از تغییراتی در سیاست تعطیلی کامل مساجد خبر داد و گفت:

ممکن است در یک شهر ده هزار نفری ۱۰ تا ۱۵ نفر بخواهند برای ادای نماز به مساجد بروند، ما اعلام کردیم، با رعایت فاصله‌گذاری اجتماعی مردم می‌توانند به مساجد بروند و ترجیحاً در خانه وضو بگیرند، از ماسک استفاده کنند و با خودشان مهر و جانماز ببرند و در مساجدهم فعلاً سخنرانی، محافل قرآنی و مجلس دعا و مناجات نباید برگزار شود و تنها مردم می‌توانند برای ادای نماز به مساجد بروند.

نهایتاً با اعلام رئیس‌جمهور و تصویب «ستاد ملی مقابله با کرونا» در جلسه مورخ ۱۴ اردیبهشت ۱۳۹۹، شرایط بازگشایی مساجد و برپایی نماز جماعت در ۱۳۲ شهرستان که دارای «وضعیت سفید» تشخیص داده شدند، فراهم شد، اما

۱. «حرم امام رضا و حضرت معصومه در ماه رمضان بازگشایی نمی‌شوند»، پایگاه خبری/انتخاب، ۱۳۹۹/۲/۸، نشانی: <http://entekhab.ir/002Hpc>.

در دیگر شهرستان‌ها از جمله شهرهای بزرگ و مراکز استان، کماکان مساجد در تعطیلی باقی ماندند^۱.

شیوه‌نامه بازگشایی مساجد در مناطق سفید

تعطیلی نمازهای جمعه

تعطیلی نمازهای جماعت، منجر به تعطیلی تدریجی برگزاری نمازهای جمعه نیز شد. در مرحله اول و در رخدادی بی سابقه پس از انقلاب، روز جمعه ۹ اسفند ۱۳۹۸ مراسم نماز جمعه در ۲۳ مرکز استان (از جمله تهران، قم، مشهد، اصفهان و شیراز) و چندین شهر دیگر به دلیل پیشگیری از شیوع کرونا لغو شد^۲؛ رخدادی که حتی در روزهای اوج جنگ تحمیلی هم مشابه‌اش رخ نداده بود.

۱. «روحانی: مردم ۸۳ درصد پروتکل‌های بهداشتی را رعایت کردند/ مساجد ۱۳۲ شهرستان با وضعیت سفید بازگشایی می‌شود»، خبرگزاری تسنیم، ۱۴/۲/۱۳۹۹، نشانی: <https://tn.ai/2255893>

۲. «با اعلام شورای سیاستگذاری ائمه جمعه کشور: نماز جمعه در ۲۳ مرکز استان لغو شد»، خبرگزاری رسمی حوزه، ۸/۱۲/۱۳۹۸، نشانی: <https://hawzahnews.com/news/888368>

می‌گویند برای برگزاری اعتکاف چه باید کرد؟ به افراد گفتیم، نظر مسئولان بهداشتی را کسب و هرچه گفتند، عمل کنید. از اینکه امروز آستان مقدس حرم مطهر امام رضا (ع) اعلام کرد در مسائل حرم، همه پیرو دستورات بهداشتی هستیم، لذت بردم؛ نباید کاری کنیم که بگویند هر کسی برای خود تصمیمی می‌گیرد.

در مقابل، برخی دیگر از امامان جمعه از جمله در مشهد و قم (سیداحمد علم‌الهدی و سیدمحمد سعیدی) با این تصمیم مخالفت کردند. در شهرک «پردیسان» قم نیز دفتر امام‌جمعه، سیدصمصام الدین قوامی، با صدور بیانیه‌ای شدیدالحن اقدامات پیشگیرانه بهداشتی در اماکن مذهبی را مصداق «تقدس‌زدایی» و در راستای «پروژه پروتستانی کردن شیعه» دانسته و بر برگزاری نماز جمعه اصرار نمود. نهایتاً با الزام و مداخله «شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه»، در این شهرها نیز نماز جمعه تعطیل شد.^۱

برشی از بیانیه دفتر امام‌جمعه پردیسان

تخته‌شدن در حرم و مساجد شیعیان آرزوی ناصبی‌ها و سکولارها است. سکولارها اگر در این فقره توفیق پیدا کنند، شک نکنید قدم بعدی نجس کردن در و دیوار حرم با الکل است و شک نکنیم این فرایند، توقف و نهایی نخواهد داشت. تقدس‌زدایی از حرم و مسجد و تبدیل آن‌ها از دارالشفای به دارالبلا توفیق بزرگی برای سکولارها خواهد بود تا به کلی از تمام حیات مؤمنان تقدس‌زدایی کنند و پروژه پروتستانی کردن شیعه را به سرانجام برسانند. با موج رسانه‌ای، این سو و آن سو نشویم. بهداشت فردی را رعایت کنیم و بر خدا توکل کنیم، آسیبی به ما نخواهد رسید. به قول رسول خدا صلوات الله علیه «قیدها و توکل» و به بیان جناب مولوی: با

۱. «آیت‌اله دژکام: تابع نظر مدیریت واحد در بحث مقابله با کرونا هستیم»، خبرگزاری پانا، ۱۳۹۸/۱۲/۷، نشانی: <http://pana.ir/news/1026430>

۲. «مخالفت علم‌الهدی با تعطیلی نماز جمعه مشهد بخاطر کرونا»، خبرآنلاین، ۱۳۹۸/۱۲/۹، نشانی: khabaronline.ir/news/1358316

۳. «مصاف کرونا و نماز جمعه»، محسن حسام‌مظاهری، کانال تلگرامی دین، فرهنگ، جامعه، ۱۳۹۸/۱۲/۹، نشانی: <https://t.me/mohsenhesammazaheri/1831>

توکل زانوی اشتر ببند.

این تفاوت نظر، تنها مختص ائمه جمعه شیعه نبود و در بین اهل سنت نیز رخ نمود و سبب شد که در تاریخ مذکور، نماز جمعه اهل سنت زاهدان برگزار شود، اما در هرمزگان، نماز جمعه تعطیل گردد. با اینکه هر دو استان از نظر تعداد مبتلایان به کرونا، طبق آمار رسمی وزارت بهداشت، وضعیتی مشابه داشتند. جالب آن است که ابتدا در شبکه استانی سیستان و بلوچستان (هامون) خبر تعطیلی نماز جمعه زاهدان منتشر شد و سپس دفتر مولوی عبدالحمید (امام جمعه اهل سنت آن شهر) با صدور اطلاعیه‌ای خبر تعطیلی را تکذیب کرده و اعلام کرد، نماز جمعه کما فی السابق برگزار خواهد شد. در این اطلاعیه از کسانی که علائم بیماری داشتند تقاضا شده بود در خانه بمانند و به نماز نروند. در مقابل، «شورای عالی مدارس اهل سنت و جماعت جنوب ایران» با صدور اطلاعیه‌ای از تعطیلی نماز جمعه هرمزگان طبق نظر «هیئت فتوا» خبر داد.

در مرحله بعد، طبق اعلام وزارت بهداشت، از روز ۱۵ اسفند، نماز جمعه در همه شهرهای بزرگ و مراکز استان‌ها تعطیل شد. با این حال عبدالحمید، مجدداً بر تعطیل نشدن نماز جمعه در زاهدان به دلیل آن که «نماز جمعه، فرض واجب است» تأکید کرد و در آن روز نیز نماز جمعه اهل سنت زاهدان به امامت او برگزار شد.

نهایتاً و با مصوبه ستاد ملی مبارزه با کرونا از ابتدای فروردین ۱۳۹۹ همه نمازهای جمعه در سراسر کشور تعطیل اعلام شد. این تعطیلی تا نیمه اردیبهشت ادامه داشت. در تاریخ ۱۴ اردیبهشت، با تصویب ستاد ملی و اعلام رییس جمهور، در ۱۳۲ شهرستان که از نظر میزان مبتلایان به کرونا وضعیتشان «سفید» اعلام شده بود، طبق نظر مسئولان بهداشتی امکان از سرگیری نماز جمعه فراهم شد. اما تعطیلی نماز جمعه در دیگر شهرها ادامه یافت.

۱. «کرونا و مناسک اسلامی: نماز جمعه اهل سنت»، محسن حسام مظاهری، کانال تلگرامی دین، فرهنگ، جامعه،

<https://t.me/mohsenhesamzazheri/1857>

نشانی: ۱۳۹۸/۱۲/۱۵

هیات فتوا
شماره ۱۳۷۷

بنیاد پژوهش‌های اسلامی
شورای عالی مدارس اهل سنت و جماعت جنوب ایران

هیات فتوا

تأسیس: ۱۳۷۷ هـ ش ۱۴۱۸ هـ ق

تاریخ: ۱۳۹۸/۱۲/۰۸
شماره: ۹۸/۴۲۵
پیوست: ندارد

الحمد والصلوة والسلام علی رسول الله وعلی آله وعلی اولاده وعلیه

پیرو بیانیه مورخ ۱۳۹۸/۱۲/۰۷ هیات فتوا در خصوص برگزاری نماز جمعه به اطلاع عموم مردم عزیز می‌رسانیم که با توجه به اعلام شرایط جدید از طرف وزارت بهداشت و درمان در خصوص شیوع بیماری ویروسی کووید ۱۹ معروف به کرونا و بروس) و اعلام وضعیت قرمز در بعضی از مناطق جنوبی کشور، فردا مورخه ۱۳۹۸/۱۲/۰۹ نماز جمعه برگزار نمی‌گردد.

در پایان همه مومنان را به التجاء الی الله و فریادرسی از وی و رعایت نکات ایمنی توصیه و سفارش می‌نماییم.

مفتی‌الجمهورية الإسلامية
رئیس هیات فتوای اهل سنت و جماعت جنوب ایران
تهران - تأسیس ۱۳۷۷

آدرس: استان فارس - کرمانشاه - اوز - میدان محمدی - ابتدای بلوار ابوذر غفاری - دفتر هیات فتوا
کد پستی: ۷۴۳۳۱-۷۴۳۳۲ - تلفن: ۰۷۱-۵۲۵۱۸۲۴۴ - ۰۷۱-۵۲۵۱۸۲۱۱ - فکس: ۰۷۱-۵۲۵۱۸۲۷۰ - ۰۷۱-۵۲۵۱۸۲۷۰
پست الکترونیکی: info@fatwajonub.net | پایگاه اینترنتی: www.fatwajonub.net

اطلاعیه «شورای عالی مدارس اهل سنت و جماعت جنوب ایران» مبنی بر تعطیلی نماز جمعه

تعطیلی مجالس و مناسک مذهبی

یکی دیگر از تأثیرات بیماری کرونا، تعطیلی اجتماعات، مراسم و مجالس مذهبی بود. مقطع شیوع کرونا (تا امروز)، مصادف با ماه‌هایی بود که در تقویم مناسکی شیعه، جایگاه مهمی دارند؛ یعنی ماه‌های رجب، شعبان و رمضان. تراکم مناسبت‌های مذهبی در این سه ماه، سبب شده است که بعد از محرم و صفر، این بازه، پرتراکم‌ترین مقطع برگزاری مجالس و مراسم مذهبی باشد. مناسبت‌هایی چون ایام البیض و زمان اعتکاف (۱۳- ۱۵ رجب)، میلاد امام علی(ع)، وفات حضرت زینب(س)، میلاد

امام حسین (ع)، میلاد حضرت ابوالفضل (ع)، میلاد امام سجاد (ع)، میلاد حضرت علی اکبر (ع)، میلاد امام زمان (ع)، وفات حضرت خدیجه (س)، میلاد امام حسن (ع)، شهادت امام علی (ع) و نهایتاً شب‌های قدر، مهم‌ترین مناسبت‌های مذهبی این سه ماه محسوب می‌شوند و هر ساله برای هر کدام، مجالس پرشور و گسترده‌ای با حضور جمعیت فراوانی برگزار می‌شود. با این اوصاف روشن است که اختلال در برگزاری مجالس مذهبی در این بازه، چه اندازه برای جامعه مذهبی اهمیت دارد.

محدودسازی برگزاری مجالس مذهبی نیز مشابه محدودسازی اماکن زیارتی به صورت تدریجی و در چند مرحله صورت گرفت. در مرحله نخست، که هنوز ممنوعیت قانونی وجود نداشت، متولیان بسیاری از مجالس و هیئت‌های مذهبی به‌طور خودجوش اعلام کردند که جهت احتیاط، مجالس متداول خود را برگزار نخواهند کرد. برخی از مداحان مشهور مانند سعید حدادیان، حسن خلیج و نریمان پناهی نیز با صدور اعلامیه‌هایی از تعلیق جلسات خود تا اطلاع ثانوی خبر دادند. باید توجه داشت که این تعطیلی‌های خودخواسته نوعاً به دلیل پرهیز متولیان مجالس از قرارگرفتن در موضع اتهام نشر بیماری بود و نه لزوماً اعتقاد به لزوم تعطیلی مجالس. به عبارت دیگر به نظر می‌رسد نگرانی از فشار افکار عمومی بر محافل مذهبی بیش از خود بیماری کرونا در تعطیلی مجالس مذهبی مؤثر بوده است. به عنوان مثال در اعلامیه حسن خلیج (از مداحان مشهور تهران) آمده است:

متأسفانه همیشه افرادی هستند تا کوتاهی‌ها و ندانم‌کاری‌های خود را به پای مجالس و اجتماعات مذهبی بگذارند. کم‌این‌که چندی پیش نیز عده‌ای افسردگی و کمبودهای روحی خود را به مجالس اهل بیت (ع) ربط دادند. چون قصد نداریم بهانه به دست افراد کم‌بینش داده باشیم تا مبادا شایع‌شدن بیماری را به حساب جلسات مذهبی بگذارند، به اطلاع می‌رساند تا پایان سال

جاری جلسات مربوط به این حقیر تعطیل خواهد بود. البته ...
 گرچه مجالس تعطیل می شود، اما توسل به اهل بیت (ع) هرگز
 تعطیل نخواهد شد که راه نجات از هر میکروب و ویروسی ...
 جز بندگی خدا و توسل و تمسک به دامان ائمه معصومین نیست.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

التَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ

السلام عَلَيْكُمْ يَا أَهْلَ بَيْتِ النَّبِيِّ

تاریخ : ۹۸/۱۲/۰۶
 شماره : .....
 پیوست : .....

با عرض سلام خدمت برادران و خواهران و تبریک حلول ماه رجب؛ به استحضار
 مومنین گرامی می رسانم؛ شیعیان و دوستان آل الله علیهم السلام همواره هنگام
 هجوم بلاها و بیماری ها به مجالس و محافل انس با اهل بیت علیهم السلام پناه می
 برند و این مجالس اهل بیت علیهم السلام است که ضامن سلامت روح و جسم
 جوامع بشری و بهترین ماوا و ملجأ درماندگان بوده و خواهد بود؛ اما متأسفانه
 همیشه افرادی هستند تا کوتاهی ها و ندانم کاری های خود را به پای مجالس و
 اجتماعات مذهبی بگذارند، کما اینکه چندی پیش نیز عده ای افسردگی و کمبود
 های روحی خود را به مجالس اهل بیت علیهم السلام ربط دادند.
 چون قصد نداریم بهانه به دست اینگونه افراد کم بینش داده باشیم تا مبدا شایع
 شدن بیماری را به حساب جلسات مذهبی بگذارند، به اطلاع می رساند تا پایان
 سال جاری جلسات مربوط به این حقیر تعطیل خواهد بود.
 البته لازم میدانم به محضر دوستان عرض کنم گرچه مجالس تعطیل می شود
 اما توسل به اهل بیت علیهم السلام هرگز تعطیل نخواهد شد، که راه نجات از هر
 میکروب و ویروسی (چه ظاهری و چه باطنی، چه روحی و چه جسمی) جز بندگی
 خدا و توسل و تمسک به دامان ائمه معصومین علیهم السلام نیست.
 سلامت و طول عمر عموم دوستان و شیعیان اهل بیت علیهم السلام را از پیشگاه
 خداوند متعال خواستارم.

التماس دعا
 حسن خلیج

Instagram.com/H_khalaj
 t.me/norolboka

میدان شهدا، خیابان مجاهدین اسلام، خیابان اسلامی، انتهای بن بست سوم

تصویر اطلاعیه حسن خلیج و اعلام تعطیلی جلسات خود

در مقابل، برخی دیگر از مجالس و متولیان‌شان به مخالفت با تعطیلی پرداخته و بر برگزاری برنامه‌های خود پافشاری کردند. مانند منصور ارضی که اعلام شد مجالسش طبق روال معمول سال‌های قبل برگزار خواهد شد. برخی هیئت‌ها نیز با افزودن تمهیداتی بهداشتی به تشریفات برپایی مجلس (نظیر سنجش تب حضار پیش از ورود به مجلس، ضدعفونی کردن مستمر فضا، الزام حضار به شست‌وشوی دست‌هایشان پیش از ورود و توزیع ماسک) فعالیت‌شان را ادامه دادند. به‌عنوان نمونه می‌توان به مراسم عزاداری شهادت امام‌هادی(ع) با مداحی محمدرضا طاهری و حسین طاهری در تاریخ ۶ اسفند ۱۳۹۸ در «حسینیه محبان اهل بیت» تهران اشاره کرد.

تصاویری از مراقبت‌های بهداشتی در برپایی هیئت در حسینیه محبان اهل بیت

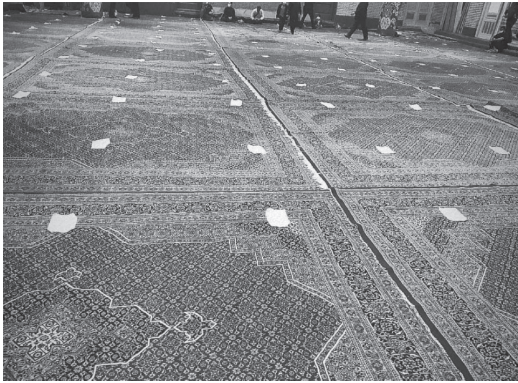
علاوه بر مداحان، برخی وعاظ نیز به مخالفت با تعطیلی هیئت‌ها و مجالس مذهبی پرداختند. به‌عنوان مثال سیدعبدالحمید شهاب (از واعظان تهران) در مصاحبه‌ای چنین گفت:

ظهور بلا و بیماری در آخر الزمان به واسطه اعمال برخی انسان‌ها طبق فرموده پیامبر اعظم (ص) اتفاقی گریبان‌گیر است. این شرایط، امروز سنگ محک شیعیان برای امام زمان (عج) است که می‌فرمایند: «من به واسطه رفتار برخی از اعمال شیعیان تنها شده‌ام». در این کشور زمانی که وب‌گسترش یافت، آیت‌الله خوانساری مردم را به خواندن زیارت عاشورا توصیه کرد و امروز نیز آیت‌الله وحید خراسانی توصیه به خواندن سوره حمد دارند. نباید جلسات اهل بیت (ع) را با این موضوعات تعطیل کرد. هیئت، سینما نیست. اگر هیئت را مثل سینما ببینیم، ما هم در حال فیلم‌بازی کردن هستیم و به شفابخشی اهل بیت (ع) ایمان نداریم. مسئولین هیئت‌ها در ورودی جلسه، وسایل شوینده و بهداشتی تعبیه کنند و در جلسه نیز به افراد توصیه کنند تا از دست دادن بایکدیگر پرهیز کنند. هیئت‌ها می‌توانند ماسک در اختیار هیئتی‌ها قرار دهند^۱.

علی‌رغم این مخالفت‌ها و مقاومت‌ها، ستاد ملی مبارزه با کرونا در گام بعد تصمیم به ممنوعیت برگزاری هرگونه مجلس مذهبی گرفت؛ تصمیمی که در تاریخ ۷ فروردین ۱۳۹۹ ابلاغ شد. با توجه به حساسیت‌هایی که بیماری کرونا در جامعه برانگیخته بود، چنین تصمیمی در بدو امر با مخالفت چندانی مواجه نشد. با گذشت چند هفته و در آستانه ماه رمضان زمزمه‌هایی برای بازگشایی مجالس مذهبی به گوش رسید. اما در عمل ممنوعیت قانونی محفوظ ماند. تنها استثنا، مجلس مناجات‌خوانی منصور ارضی در «مسجد ارک» تهران بود که از مشهورترین و پرمخاطب‌ترین مناجات‌خوانی‌های رضوانی پایتخت است. مسئولان این مجلس تلاش کردند با رعایت نکات بهداشتی و فاصله‌گیری اجتماعی طبق روال هر ساله، مراسم امسال هم برگزار شود، اما این مجلس نیز چند شب بیشتر به طول نینجامید و نهایتاً در ۱۱ اردیبهشت ۱۳۹۹ با دستور رییس‌جمهور تعطیل شد^۲.

۱. کانال تلگرامی پیرغلامان، ۱۳۹۸/۱۲/۵، نشانی: <https://t.me/pirgholaman/2964>

۲. «چه کسی دستور تعطیلی هیئت حاج منصور ارضی را داد؟»، عقیق، ۱۳۹۹/۲/۱۳، نشانی: <https://aghigh.ir/fa/news/112019>

تعیین محل‌های نشستن افراد با رعایت فاصله اجتماعی در مسجد ارک

فضای بیرونی مجلس مناجات‌خوانی در مسجد ارک - رمضان ۱۳۹۹

با این حال بازگشایی موقت مجالس مذهبی در شب‌های قدر، به تدریج به صورت مطالبه‌ای در محافل دینی درآمد. مطالبه‌ای که با سخنان مقام رهبری در جلسه غیرحضوری با «ستاد ملی مبارزه با کرونا» (که در روز ۲۱ اردیبهشت برگزار شد)، قوت گرفت.

برشی از سخنان آیت‌الله خامنه‌ای در جلسه غیرحضوری با «ستاد ملی مبارزه با کرونا»

یک سؤال بی‌پاسخی وجود دارد در مورد مراسم دعا و نماز و عبادت؛ من البته هیچ پیشنهادی را در مورد مساجد و مراکز دعا و مانند اینها به ستاد ملی ارائه نمی‌کنم؛ یعنی من تابع نظر کارشناسی و تشخیص

کارشناسی ستاد ملی هستیم. لکن می‌خواهم این را بگویم که مسئله دعا و عبادت به‌ویژه در ماه رمضان، به‌ویژه در شب‌های قدر که در پیش است، یکی از نیازهای حتمی و اساسی مردم است. این با نیازهای مادی از یک نظر تفاوتی ندارد، از یک نظر بالاتر از نیازهای مادی مردم است. مردم احتیاج دارند به اینکه به‌ویژه در مسائل مهم، در قضایا یا حوادث مهم بتوانند این توسل و این توجه و این ارتباط با خدا و خواستن از خدا را داشته باشند؛ یک فکری برای این بشود. من حتی معتقدم که اگر قواعد سخت‌گیرانه‌ای هم در این زمینه گذاشته شود، وضع بشود، مردم مؤمن و مسجدی ما بیشتر از دیگران به قواعد عمل می‌کنند؛ یعنی به مردم مؤمن واقعاً اگر گفته شود مثلاً فرض کنید که در صحن‌ها یا در مراکز یا در مساجد یا در حسینیه‌ها به این شکل می‌توانند حضور پیدا کنند، عقیده من این است که این‌هایی که اهل مسجدند، به دقت مراقبت می‌کنند. من همان‌طور که گفتم، پیشنهادی ندارم، نظر کارشناسی و بررسی‌شده ستاد را معتبر می‌دانم. منتها توصیه‌ام این است که بررسی این مورد را به کسانی بدهید که اهمیت حضور دعا و توسل و مسائل معنوی را به معنای واقعی کلمه درک کرده باشند، اینها بررسی کنند مسئله را و تصمیم‌گیری کنند؛ هرچه تصمیم‌گیری کردند، بر عهده من و همه مردم است که بر طبق آن تصمیم‌گیری‌ها ان‌شاءالله عمل بشود!

در پاسخ به این مطالبه و با مصوبه ستاد ملی، هیئت‌های مذهبی و مساجد اجازه یافتند در شب‌های قدر (۲۳، ۲۵ و ۲۷ اردیبهشت) برای ساعات محدودی بازگشایی شده و مراسم مذهبی خود را برگزار کنند. بسیاری از مساجد و هیئت‌ها از این فرصت استفاده کرده و با ابتکاراتی چون برگزاری مراسم در فضای باز، روی صندلی و یا نشستن حضار با فاصله در فضاهای سرپوشیده مجالس خود را برپا داشتند.

۱. «بیانات در ارتباط تصویری با ستاد ملی مبارزه با کرونا»، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۲/۲۱، نشانی: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=45562>

تصاویری از مراسم احیای شب نوزدهم رمضان ۱۳۹۹ در «هیئت انصار الحجّه (ع)» - مشهد
 بااین وجود متولیان برخی محافل و مجالس مذهبی هم تصمیم گرفتند
 مراسم خود را به صورت اینترنتی و بدون حضور مخاطبان برپا دارند.

نمونه آگهی برپایی مجالس مذهبی در دو شکل «با حضور مردم» و «بدون حضور مردم»
 اگرچه پس از شب‌های قدر، مجدداً برگزاری علنی مراسم مذهبی تعلیق
 شد، اما این فعالیت محدود سه‌روزه زمینه‌ساز رفع تعلیق برگزاری مجالس شد
 و حدوداً از میانه خردادماه بدون اعلام رسمی رفع محدودیت‌ها، برخی مجالس

و هیئت‌های مذهبی فعالیت خود را از سر گرفتند. (البته در دوره تعلیق نیز بعضی هیئت‌های به‌صورت غیرعلنی، محدود و غیررسمی فعالیت داشتند.)

پوستر آغاز برگزاری «هیئت هفتگی آل یاسین» از ۱۳ خرداد ۱۳۹۹

در پوستر به «رعایت پروتکل‌های بهداشتی» اشاره شده و از مخاطبان خواسته شده برای شرکت در مراسم از ماسک و دستکش استفاده نمایند. با این وجود پرسش مهمی که این روزها در محافل و مجالس مذهبی و نیز در سطحی دیگر در فضای سازمان‌ها و نهادهای فرهنگی مسئول مطرح است این است با توجه به هشدارهای تازه پزشکان مبنی بر احتمال اوج‌گیری مجدد موج ابتلا به بیماری کرونا و نیز ظهور اشکال تازه‌ای از این ویروس، برپایی مجالس و آیین‌های عزاداری محرم و صفر و آیین میلیونی پیاده‌روی اربعین چه وضعیتی خواهند یافت؟ آیا محدودیت‌ها دوباره اعمال خواهد شد؟ و اساساً با توجه به حساسیت و اهمیت بالای آیین‌های عاشورا آیا محدودسازی و تعلیق و تعطیلی مناسب امکان‌پذیر است؟

• مبحث پنجم: رسانه در خدمت دین؛ دینداری دیجیتال

تعطیلی مجالس مذهبی، آن‌هم در ایامی که هر ساله یکی از ایام اوج فعالیت این مجالس بود، متولیان و بانیان مجالس را به سمت بهره‌گیری از رسانه‌ها در مقام جایگزین سوق داد. پخش برنامه‌های مجالس مذهبی از رسانه‌ها، امر مسبوق به سابقه‌ای است. اما آنچه این مقطع را با تجارب قبلی متفاوت می‌سازد این است که این بار رسانه‌ها اولاً محمل اصلی و ثانیاً تنها محمل برگزاری مجالس بودند. به عبارت دیگر رسانه به خدمت دین درآمد تا اجرای مناسک دینی متوقف نشود. این امر به دو صورت اجرایی شد: یکی پخش زنده مجالس از مکان‌های مذهبی اما بدون حضور مخاطب از شبکه‌های تلویزیونی؛ و دیگری پخش زنده (Live) از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی.

پخش زنده تلویزیونی

پخش مستقیم و زنده مجالس مذهبی به‌ویژه دعاخوانی‌ها از اماکن زیارتی و دیگر محافل مهم، از فرم‌های رایج برنامه‌های مذهبی تلویزیون است^۱. این برنامه‌ها در چند ماه اخیر (بحران کرونا) نیز ادامه داشت؛ با این تفاوت که اگر در موارد قبلی یک مراسم در حال برگزاری پوشش زنده تلویزیونی می‌یافت، این بار به دلیل تعطیلی اجتماعات دینی، برنامه

۱. در این زمینه، نک: آیین‌های تلویزیونی و بازنمایی حزن و فرح مذهبی، علی جعفری، اصفهان: نشر آرما، ۱۳۹۷.

بدون حضور مخاطبان و فقط برای بخش از تلویزیون اجرا می‌شد. همچنین برای جبران خلأ مجالس مذهبی، این برنامه‌های تلویزیونی در همه شبکه‌ها افزایش یافته و از نظر مداحان و سخنرانان نیز تنوع بیشتری یافتند. از جمله می‌توان به برنامه‌های قرائت دعاهای کمیل، ندبه و توسل، قرائت مناجات شعبانیه در ماه شعبان و مناجات‌خوانی در شب‌های رمضان و سخنرانی‌های دینی از حرم‌های امام‌رضا(ع)، حضرت معصومه(س)، عبدالعظیم حسنی(ع)، امام‌خمینی(ره) و امامزاده صالح(ع) اشاره کرد.

آستان مقدس امامزاده عبدالله (شهری) علیه‌السلام
با همکاری
هیئت رزمندگان اسلام

قرائت دعای پرفیض
ندبه
بخش زنده از شبکه یک سیما
قرار عثلی در حیات بخاری

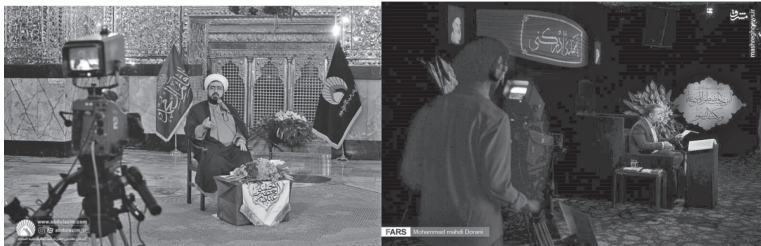
سخنران حجت الاسلام استاد قرائت دعا توسط دکتر حاج مهتم
پناهیان مطیعی

جمعه ۲۳ اسفند ساعت ۶ صبح

خانه اولاد و امور خیریه نورستان ری | هیئت رزمندگان اسلام | شبکه یک سیما | آستان مقدس امامزاده عبدالله

AbdollahRey | AbdollahRey.ir

پوستر یکی از مجالس دعاخوانی تلویزیونی

تصاویری از پشت صحنه برنامه‌های زنده مذهبی تلویزیون از اماکن زیارتی در ایام کرونا

تصاویری از برنامه‌های زنده مذهبی تلویزیون از اماکن زیارتی در ایام کرونا

پخش زنده اینترنتی

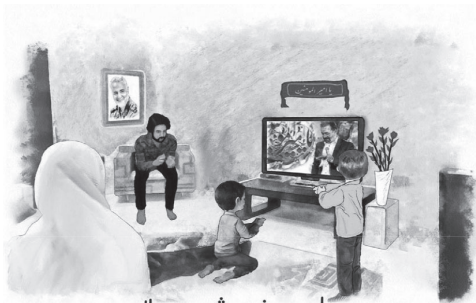
دیگر مدل رایج برگزاری مجالس در این مقطع، پخش زنده از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی (به‌ویژه اینستاگرام) بود. بدین صورت که سخنران یا مداح در همان محل همیشگی برگزاری هیئت یا مجلس (حرم، حسینیه و مسجد) یا از منزل خود بدون حضور مخاطبان به سخنرانی یا مداحی می‌پرداخت. در روزهای نخست، این الگوی جدید بیشتر مورد استفاده مداحان و سخنرانان جوان قرار گرفت که طبیعتاً خود و مخاطبان‌شان مصرف و دانش رسانه‌ای بیشتری داشتند و پیشتر نیز استفاده از این ابزارها را تجربه کرده بودند.

البته «هیئت مجازی» به این معنا که گروهی از کاربران با قرار قبلی و به‌صورت مجازی مراسمی برگزار کنند، پیشتر هم سابقه داشت، ولی چندان فراگیر نبود و مخاطبان‌ش هم طبعاً محدود به برخی فعالان مذهبی فضای مجازی بود. همین‌طور پخش آنلاین یا آفلاین مجالس مذهبی در اینترنت (مانند پخش Live در اینستاگرام) هم در این سال‌ها خصوصاً در هیئت‌های جوانان رایج بوده است، اما آنچه در ایام اخیر و بحران کرونا رخ داده، اتفاق تازه‌ای است. اینکه یک هیئت برنامه معمول خود را کلاً به‌صورت مجازی برگزار کند و مخاطبان همیشگی‌اش به‌جای شرکت

فیزیکی در جلسه، شرکت «مجازی» داشته باشند، یک پدیده جدید و مهم و از نظر مطالعات رسانه و دین قابل مطالعه است. از این پدیده در محافل مذهبی با تعابیر مختلفی چون «حسینیه مجازی»، «هیئت مجازی»، «هیئت آنلاین»، «توسل خانگی» و «حسینیه خانگی» یاد می‌شود. حسینیه‌های خانگی (خانوادگی) را می‌توان گونه نوپدید مکان‌های مناسبی دانست که محصول شرایط خاص کرونایی در حال رواج بین خانواده‌های مذهبی است. این پدیده با آن که مثلاً یک طبقه یا بخش از ساختمان، به‌صورت دائم به برپایی مراسم مذهبی اختصاص یافته باشد، متفاوت است. در این حسینیه‌های خانگی جدید، فقط اعضای خانواده حضور فیزیکی دارند و سخنران و مداح حضورشان مجازی است. یک امتیاز حسینیه‌های خانگی، عدالت جنسیتی و سنی آن‌هاست. اینجا تنها فضایی است که زنان (مادر-دختر) هم می‌توانند هم‌دوش مردان (پدر-پسر) در متن مجلس و مراسم مذهبی حاضر باشند و نه طبق معمول مجالس مذهبی، در حاشیه و پشت پرده.

پوستر مراسم مجازی قرائت دعای توسل به نیت رفع بلا یا توسط «هیئت میثاق با شهدا» با مداحی میثم مطیعی با بخش زنده از اینستاگرام

مراسم جشن شب میلاد

با مداحی حاج محمود کریمی
زمان: شنبه ۱۷ اسفند ۱۳۹۸ از ساعت ۱۹
مکان: پایگاه اینترنتی و حساب اینستاگرام فطرس

www.fotros.ir | www.instagram.com/fotros.official

پوستر مراسم مجازی جشن میلاد امام علی (ع) با مداحی محمود کریمی و پخش از سایت هیئت و اینستاگرام. در پوستر، اعضای یک خانواده تصویر شده است که در کنار هم در مراسم شرکت کرده‌اند.

برگزاری یک مجلس روضه مجازی با عنوان «توسل خانگی» و شعار «خانه تک ما ساده‌ترین هیئت شد» با پخش از رادیو و تلویزیون استانی اصفهان و نیز «حسینیه مجازی» اینستاگرام

در این شرایط، مداحان جوان و هیئت‌های جوانان به دلیل تجارب قبلی، سریع‌تر توانستند خود را با شرایط غیرمترقبه جدید تطبیق دهند و فعالیت‌شان را به صورت مجازی و آنلاین از سر بگیرند. با استمرار شرایط بحرانی و تعطیلی مجالس، مداحان میان‌سال و پیشکسوت و هیئت‌های سنتی هم ناگزیر از ورود به این حوزه شده و آن‌ها هم به مداحی و دعاخوانی آنلاین رو آوردند. به عنوان مثال می‌توان به برگزاری مجازی مجالس هفتگی یکی از باسابقه‌ترین هیئت‌های کشور یعنی «هیئت جان‌ناران حسینی صنف بزاز تهران» اشاره کرد.

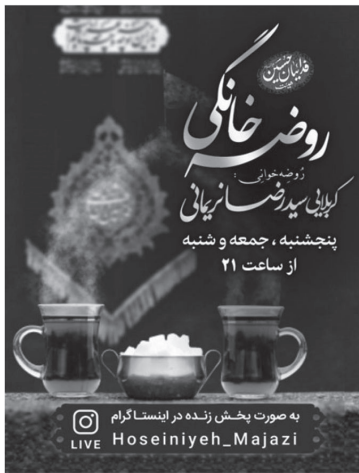

پوستر برگزاری مجالس هیئت صنف بزاز در فضای مجازی

باید توجه داشت که تعطیلی مجالس و مراسم مذهبی، پیامدهای اقتصادی نیز برای اصناف خدمات آیینی (مداح و سخنران) داشته است، چراکه بخش زیادی از این افراد، منبع درآمدزایی اصلی‌شان همین مجالس و مراسم است.

به‌ویژه در ماه‌های رجب، شعبان و رمضان که از مقاطع اصلی کسب درآمد این اصناف محسوب می‌شوند. یکی از انگیزه‌های مؤثر در سوق یافتن مداحان و وعاظ به فعالیت در فضای مجازی، همین امر بوده است.

نمونه‌هایی از پوسترهای مجالس مذهبی آنلاین

آیین‌های آنلاین البته تعریف و ویژگی‌های خودشان را دارند که مشخص نیست متولیان مجالس مذهبی، به آن آگاه و برایش تدبیر داشته باشند. فضای رسانه‌های دیجیتال و شبکه‌های اجتماعی به‌ویژه «اینستاگرام» (که به‌جهت قالب تصویرمحورش، رایج‌ترین پلتفرم برگزاری مجالس آنلاین است)، شرایط و مختصات خاص خود را دارد که بیرون از انتخاب و اختیار کاربران است. به‌عنوان مثال قابلیت تعاملی بودن این فضاها می‌تواند بستری برای طرح شبهات یا ادبیات ضددینی باشد و فعالیت مجالس را با چالش مواجه کند. به‌عبارت دیگر دیجیتالی‌شدن، اساساً ماهیت آیین مذهبی را تغییر داده و آن را به «کالا» تبدیل می‌سازد، چراکه آیین مذهبی، محصول کنش متقابل آیین‌گزار و حضار حاضر در مجلس است که به‌صورت مشترک فضایی آیینی را به‌طور زنده و واحد می‌سازند و چنین تعامل دوسویه‌ای در برگزاری آنلاین مراسم امکان‌پذیر نیست.

○ مبحث ششم: ظهور فرم‌های آیینی جدید؛

بحران بستر ابداع

وضعیتی بحرانی که کرونا برای مراسم و مجالس مذهبی پدید آورد، گرچه این مجالس و آیین‌ها را به تعطیلی کشاند، اما از سوی دیگر بسترساز ظهور ابتکارات و ابداعات شکلی در آیین‌ها شد. این اساساً یکی از ویژگی‌های آیین‌های دینی است که قابلیت انعطاف و تغییرپذیری بالایی دارند و می‌توانند در شرایط مختلف، صورت‌های متنوعی را پذیرا شوند. مقاطع بحرانی و بزنگاه‌های خاص از مقاطعی هستند که خلاقیت دینداران برای ابداع فرم‌های آیینی جدید مجال بروز می‌یابد. در بحران کرونا و تعطیلی مجالس و محافل مذهبی نیز شاهد ابتکارات تازه‌ای در گرامی‌داشت مناسبت‌های مذهبی و برگزاری آیین‌ها بودیم؛ از جمله: کارناوال‌های خیابانی، روضه‌های کوچک‌ای، هیئت خودرویی و دعاخوانی در پشت‌بام. در این فرم‌های جدید، بدیل‌هایی برای اجتماع فیزیکی افراد در نظر گرفته شده بود که پیشتر سابقه نداشتند.

کارناوال‌های خیابانی

یکی از شکل‌های ابتکاری که در ایام اخیر به اجرا درآمد، راه‌اندازی کارناوال‌ها و کاروان‌های خیابانی بود. این کارناوال‌ها به‌عنوان جایگزینی برای جشن‌های نیمه شعبان بودند که هر سال با شکوه بسیار برگزار می‌شدند. در این کاروان‌ها، که هم به‌صورت خودجوش توسط فعالان هیئت‌ها و مساجد و هم به‌شکل سازماندهی‌شده با مشارکت نهادهایی چون «سپاه پاسداران انقلاب اسلامی»، «بسیج مستضعفین» و «سازمان تبلیغات اسلامی» شکل گرفتند، تعدادی خودرو که به باندهای صوتی بزرگ مجهز شده بودند در روزهای ۲۰ و ۲۱ فروردین ۱۳۹۹ در سطح خیابان‌های شهر به گردش درآمدند و از بلندگوهایشان به‌صورت زنده یا ضبط‌شده، مداحی و اشعار مولودی پخش می‌شد. در مواردی، تعدادی موتورسوار و گروه‌های سرود یا مداحی نیز با پرچم‌های رنگی و نشانه‌های جشن در کاروان حضور داشتند.

تصاویری از کارناوال‌های خیابانی نیمه شعبان در تهران (۲۱ فروردین ۱۳۹۹)

مشابه این تجربه، به‌شکل محدودتر در شب و روز میلاد امام‌حسین (۱۹ و ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۹) نیز به اجرا درآمد.

روضه‌های کوچه‌ای

یک فرم جدید دیگر در ایام اخیر، برپایی مجالس کوچک دعاخوانی و روضه‌خوانی در کوچه‌ها و حاشیه خیابان‌ها بود. مجالسی که با رعایت فاصله‌گیری اجتماعی و در نهایت سادگی و با حضور چند نفر تشکیل می‌شدند. مبتکر این روضه‌های کوچه‌ای برخی شیعیان عراقی بودند که برای رهایی از بیماری کرونا در شهرهایی چون کربلا، نجف و بصره مجالس توسل و دعا در کوچه‌ها و فضای باز برگزار کردند. این نوع روضه‌ها مسبوق به سابقه است و در ادوار گذشته از جمله در زمان شیوع بیماری وبا در نجف توسط علما برپا می‌شد.

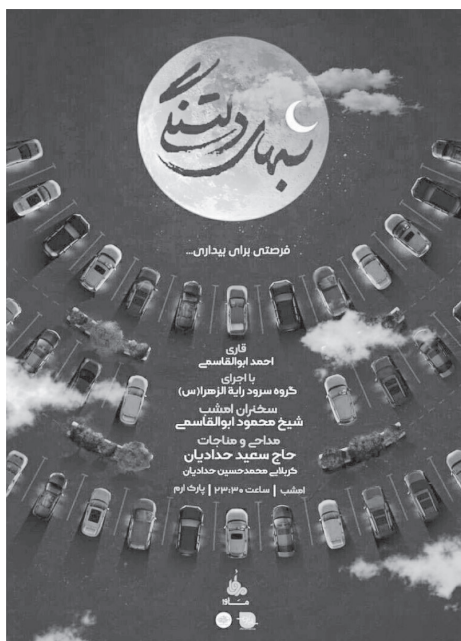
تصاویری از برپایی روضه‌های کوچک در نجف (اسفند ۱۳۹۸)

تصاویری از برپایی روضه‌های کوچک در قم (اسفند ۱۳۹۸)

هیئت خودرویی

«هیئت خودرویی» شکل ابتکاری دیگری بود که این ایام در تهران برای برگزاری مجالس مذهبی شب‌های رمضان به اجرا درآمد. این برنامه با نام «شب‌های دلتنگی» و با الگوبرگشت از مدل «سینمادرایوین» با مشارکت «مرکز موسیقی مأوا» (زیرمجموعه «سازمان رسانه‌ای اوج» وابسته به سپاه پاسداران) و «هیئت سائین امیرالمؤمنین» در شب‌های رمضان ۱۳۹۹ در پارکینگ پارک ارم برگزار می‌شود. در این برنامه، سخنرانی، شعرخوانی، زیارت و مداحی روی یک سن در محوطه باز پارکینگ اجرا شده و علاقه‌مندان همان‌طور که در اتومبیل‌های خود نشسته‌اند، شاهد و ناظر اجرای برنامه هستند. مداح این برنامه، سعید حدادیان و فرزندش محمدحسین هستند و سخنرانانی چون محمود ابوالقاسمی و غلامرضا قاسمیان در آن سخنرانی می‌کنند. طبق دستورالعمل بهداشتی این برنامه، خودروها باید از تونل ضد عفونی وارد پارکینگ شوند، خارج شدن از خودرو حین برنامه ممنوع است و از ورود کسانی که علائم بیماری دارند جلوگیری می‌شود. همچنین موتورهای اجازة ورود ندارند.

پوستر برنامه هیئت خودرویی با نام «شب‌های دلتنگی»

تصاویری از اجرای برنامه هیئت خودرویی با نام «شب‌های دلتنگی»

دعاخوانی در پشت بام

فرم ابتکاری دیگری که در این ایام و شرایط کرونایی اجرا شد، برپایی مجلس دعا در پشت بام منازل در یک ساعت مشخص بود. البته این ابتکار، زمینه روایی دارد. شیخ عباس قمی در *مفاتیح الجنان* (به نقل از کافی) روایتی از امام صادق (ع) آورده است که: «هرگاه راه یکی از شما دور و از خانه اش تا قبور ما مسافت زیادی باشد، به پشت بام بلندتر منزل خود بالا رود و دو رکعت نماز به جا آورد و به سلام کردن به سوی قبرهای ما اشاره کند. به درستی که آن نماز و سلام به ما می رسد».

نمونه آگهی های دعوت به قرائت دعای توسل در شب شهادت امام کاظم (ع) در پشت بام منازل

• مبحث هفتم: مناقشهٔ تعلیق مناسک مرگ؛

التیام در فقدان التیام بخش

مجموعه مناسک مرگ (مانند تدفین، تشییع جنازه و مجالس ختم) از رایج‌ترین و پرمخاطب‌ترین آیین‌ها در جامعه است و کارکردهای مهمی در تنظیم مناسبات اجتماعی و روابط میان‌فردی ایفا می‌کند. اما شرایط خاص پاندمی کرونا، با ایجاد تغییرات بنیادی در این مناسک، روند کاربرد آن‌ها را با اختلال مواجه کرده است؛ امری که پیامدهای فردی و اجتماعی فراوانی به دنبال خواهد داشت.

آیین‌های تدفین

وجود خطر انتقال ویروس کرونا حتی از اجساد امواتی که پس از ابتلا به آن از دنیا می‌روند، سبب شده است تغسیل، تکفین و تدفین این قربانیان، پروتکل‌ها و تشریفات متفاوت با فوت‌شدگان عادی داشته باشد. به‌دلیل ناشناخته‌بودن بیماری، در روزهای نخستین، متوفیان کرونا بدون تشریفات شرعی به خاک سپرده می‌شدند، اما به‌مرور، تشریفات شرعی غسل، کفن و دفن، با تغییراتی طبق نظر مراجع تقلید، صورت پذیرفت. طبق نظر برخی مراجع مانند آیات عظام

خامنه‌ای، شیبری زنجانی، مکارم شیرازی و نوری همدانی، این تشریفات گرچه در حد اضطراب و با تساهل برگزار شود، اما در حال انجام‌شان ضروری است. اما طبق فتوای گروه دیگری از مراجع مانند آیات عظام سیستانی، صانعی، مظاهری و بیات در صورت وجود خطر ابتلا حتی تشریفات حداقلی نیز ساقط است. طبق نظر «شورای عالی افتاء استان کردستان» (فقه‌های اهل سنت ایران) نیز «می‌توان قربانیان این بیماری مخوف را اضطراباً بدون غسل و بدون تکفین دفن نمود».

برخی فتواهای مراجع تقلید در رابطه با تشریفات شرعی دفن قربانیان کرونا

آیت‌الله سیدعلی سیستانی:

در مواردی که غسل دادن میت به سبب ترس از انتقال ویروس ممکن نیست، اگر تیمم دادن او توسط انسان زنده - هرچند با استفاده از دستکش - میسر باشد، باید همین کار را انجام دهند؛ و اگر تیمم هم میسر نباشد یا مقامات ذی‌ربط از آن ممانعت کنند، میت را بدون غسل و تیمم دفن کنند. واجب است میت را با سه پارچه مخصوص کفن کنند هرچند از روی کیسه باشد، و اگر تکفین میت با تمام آنها میسر نبود، به مقداری که میسر است او را کفن کنند مانند ازار (سرتاسری) که تمام بدن را می‌پوشاند^۱.

آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای:

مجرد ابتلای به این بیماری [کرونا]، موجب سقوط احکام واجب مربوط به میت نمی‌شود، بنابراین با مراعات کامل نکات بهداشتی و استفاده از تجهیزات ایمنی، هرچند با صرف هزینه، باید حداقل واجب در مورد غسل، حنوط، کفن، نماز میت و دفن انجام گیرد. در صورت عدم امکان غسل ترتیبی، باید به صورت ارتعاسی، غسل داده شود و در صورت عدم امکان غسل، با دست میت، میت را به ترتیب، بدل از غسل با آب و سدر، غسل با آب و کافور و غسل با آب خالص، تیمم داده و حنوط کنند و هرچند از روی لباس کفن کرده و دفن نمایند.

۱. «فتوای آیت‌الله سیستانی درباره نحوه غسل و دفن متوفیان کرونا»، خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۹/۱/۱۰، نشانی: <https://www.isna.ir/news/99011004658/>

آیت‌الله سید موسی شبیری زنجانی:

در صورت لزوم، فاضلاب جداگانه‌ای برای شست‌وشو تعبیه شود. در صورتی نیز که با فریز کردن یا سایر تمهیدات امکان تجهیز کامل - هرچند با تأخیر- وجود داشته باشد، باید چنین شود. همچنین غسل ترتیبی بر غسل ارتماسی مقدم است و در هر صورت در غسل، لازم نیست دست کشیده شود. در فرض عدم امکان غسل، چنانچه امکان تیمم دادن بی‌خطر میت - هرچند با رعایت بیشتر اصول بهداشتی- وجود ندارد، هم میت را با دستکش تیمم دهند و هم اگر مقدور است با استفاده از دست‌های خود میت این کار را انجام دهند. به هر حال تجهیز کامل میت، شرعاً لازم است و فقط به مقدار اضطرار می‌توان از آن اغماض کرد.

آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی:

لازم است موازین شرعی در انجام غسل، کفن، نماز و دفن مرحومین تا آنجا که امکان دارد، صورت گیرد و تنها در مواردی که ضرورت اقتضا می‌کند، تغییراتی پیدا کند.

آیت‌الله حسین نوری همدانی:

تاحد ممکن باید غسل و کفن صورت گیرد و حتماً نماز خوانده شود.

آیت‌الله حسین مظاهری:

باید میت را غسل جیره دهند و اگر باز هم خطر دارد، می‌توانند از روی کاور تیمم دهند و بدون لمس در کفن بپیچند. چنانچه کفن کردن او هم خطرناک است، لازم نیست و می‌توانند با همان کاور دفن کنند. درخصوص نماز هم، چنانچه خطر سرایت وجود دارد، می‌توانند فوراً میت را دفن کنند و به قبر او نماز میت بخوانند و به هر صورت درباره تغسیل و تکفین و تدفین در این گونه موارد، آنچه را متخصصان و متصدیان امور بهداشتی لازم می‌دانند، عمل شود.

با فرض احتمال عقلایی و کارشناسانه سرایت بیماری و خطرات این ویروس برای فرد و جامعه، غسل یا تیمم و تکفین و غیر آنها از امور واجب به حکم لاضرر و لاجرح ساقط می‌باشد و چگونه چنین نباشد در حالی که احتمال عقلایی حرج سبب رفع وجوب روزه گرفتن در ماه مبارک رمضان با همه اهمیت آن می‌گردد.

بسم‌ تعالی

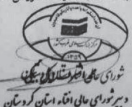
در پی انتشار ویروس کرونا که به مرگ تعدادی از هموطنان عزیز منجر گردیده است و با توجه به احتمال سرایت این ویروس به سایر مناطق از جمله غرب کشور، دانشگاه علوم پزشکی استان کردستان درخصوص نحوه غسل و دفن قربانیان احتمالی این بیماری مسری، از شورای عالی افتاء استان کردستان استفاده بعمل آورده است. و شورای عالی افتاء استان کردستان نیز در پاسخ به دانشگاه علوم پزشکی و بنسبذور اطلاع و آگاهی سایر میمادی مربوطه از جمله شهرداریها، آراستنها، منویان مساجد استان کردستان و همه بستگان و بازماندگان قربانیان احتمالی این بیماری، به شرح زیر مبادرت به مسدور فتوا میساید.

متن فتوا

بسم الله الرحمن الرحيم

وَتَلَوْنُكُمْ بِغَيْبٍ مِّنَ الْمَوْتِ وَالْفُتُورِ وَالْأَنْفُسِ وَالتَّعْرَابِ وَتَبَشِّرُ الشَّاهِدِينَ

با عنایت به اتفاق نظر متخصصان بیماریهای عفونی، میکروبیولوژی و متخصصان ریه و مجاری تنفسی، بر این موضوع که ویروس کووید ۱۹ موسوم به کرونا بسیار مسری و خطرناک است و تشریفات شرعی مربوط به تجهیز اجساد جانباختگان این بیماری خصوصا غسل و تکفین متواترند موجب سرایت این ویروس به غسل دهندگان و تکفین کنندگان و به خطر انداختن جان آنان باشد. و در مقابل، روش معطینی هم برای وقایع مرتبط با غسل و تکفین قربانیان وجود ندارد و دفن اجساد مبتلایان به این بیماری بایستی تحت تدابیر علمی و بهداشتی خاصی صورت بگیرد و نیز با عنایت به اینکه غسل اموات، واجب کفائی و امری تعدیدی و از مضایق حق الله محض است و نای شریعت در حق الله نیز بر تسهیل و تسامح و رفع حرج از مردم است، و رعایت مصالح زندگان بر مراعات آداب مربوط به مردگان مقدم است، لذا با عنایت به مقدمات فوق و با استناد به قواعد فقهی متعددی از جمله «اذا ضاقت الامم اتسع»؛ و نیز «اذا تقابل امران محظوران ولم یمكن الخروج عنهما»؛ وجب ارتکاب اخفهما؛ و همچنین قاعده «حفظ الموجود اولی من تحصیل المفقود» و دفع الضرر اولی من جلب النفع و درأ المفسده اولی من جلب المنفعة؛ متیان قربانیان این بیماری مخوف را احسظرا بدون غسل و بدون تکفین دفن نمود، زیرا در دوران امر میان دو مفسده، اجتناب از مفسده بزرگتر واجب است، اما سایر آداب شرعی مانند رعایت جهت قبله و اقامه نماز که هیچ مفسده ای بر آن مرتب نیست، به حکم اولیه خود باقی است، خداوند همه جانباختگان را قرین رحمت، و همه بیماران را مشمول شفا و صافیت خویش گرداند و السلام علینا و علی عبادالله الصالحین.

شورای عالی افتاء استان کردستان
دبیر شورای عالی افتاء استان کردستان

شورای عالی افتاء استان کردستان

شماره: ۳۳۲۰۰۰۰۰۰۰۰
تاریخ: ۱۳۹۸/۱۲/۰۷
پرست: -----

شماره: ۰۸۷۱-۳۲۵۳۱۱۰۱۴
پار: ۰۸۷۱-۳۲۵۳۱۱۰۱۵
WWW.ISLAMICCG.COM

تصویر اطلاعیه «شورای عالی افتاء استان کردستان» درباره شرایط فقهی تدفین قربانیان کرونا

۱. «احکام کفن و دفن، چگونه بر جانباختگان کرونا جاری می‌شود؟ حضرت آیت الله صانعی پاسخ می‌دهد»، خبرگزاری شفقنا، ۱۳۹۸/۱۲/۱۲، نشانی: <https://fa.shafaqna.com/news/898653>

در بسیاری از شهرها از جمله قم و تهران، گروه‌هایی از طلاب و روحانیون با عنوان «جهادی» و به‌صورت داوطلبانه با استقرار در غسلخانه‌ها و گورستان‌ها، انجام تشریفات شرعی تدفین را عهده‌دار شدند.

تصاویری از انجام تشریفات غسل، کفن و دفن متوفیان کرونا توسط طلاب داوطلب- زابل

۱. در این زمینه، نک:

«گزارشی از تطهیر پیکر اموات کرونایی در تهران»، خبرگزاری رسا، ۱۳۹۹/۱/۲۸، نشانی:

<https://rasanews.ir/fa/news/648576>

«گفت‌وگو با بانوی طلبه جهادی که داوطلبانه جان‌باختگان زن کرونا را غسل می‌دهد»، خبرگزاری ابنا، ۱۳۹۹/۱/۱۸، نشانی:

<http://fa.abna.cc/78d1>

«روایت روزهایی که غسل و تدفین اموات کرونایی آغاز شد»، همشهری آنلاین، ۱۳۹۹/۲/۲۱، نشانی:

hamshahrionline.ir/x6mpT

Photo:
Mehrdad Khoshkar Mogaddam

صحنه‌ای از تدفین متوفیان کرونا - تبریز

آیین‌های تشییع

یکی دیگر از مناسک مرتبط با مرگ که در شرایط عادی با آداب متنوع برگزار می‌شود، تشییع جنازه است. این مناسک هم، در وضعیت کرونایی صورت خاصی یافته و حضور در آن تنها برای تعداد اندکی از نزدیکان متوفی (حدود ۱۰ نفر) امکان‌پذیر است. حتی در مواردی تشییع متوفیان کرونا تنها با حضور پرسنل گورستان‌ها و بدون حضور نزدیکان انجام شده است.

۱. گزارش‌هایی از کیفیت دفن قربانیان کرونا:

«ویروس کرونا؛ پروتکل تدفین مردگان در ایران چیست؟»، بی‌بی‌سی فارسی، ۱۳۹۸/۱۲/۱۲، نشانی:
<https://www.bbc.com/persian/iran-features-51708527>

«مراحل تدفین مبتلایان به کرونا در بهشت‌زهره»، خبرگزاری پانا، ۱۳۹۸/۱۲/۱۲، نشانی:
<http://www.pana.ir/news/1027421>

«تدفین در دوران کرونا؛ دشواری باورنکردنی در موقعیت آخرالزمانی»، میترا شجاعی، دویچه‌وله فارسی،
<https://p.dw.com/p/vazsS>، نشانی:
۲۰۲۰/۴/۱۶

«کرونا پرونده ختم‌های لاکچری را بست؟»، الهه قاسمی، خبرگزاری میزان، ۱۳۹۹/۱/۳۰، نشانی:
<https://www.mizanonline.com/fa/news/613337/>

تصویری از تشییع جنازه یکی از متوفیان کرونا

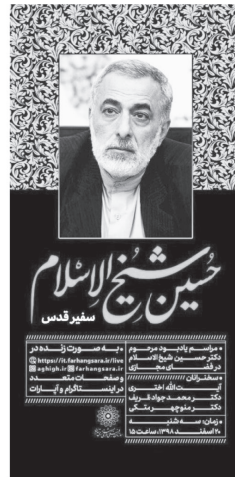
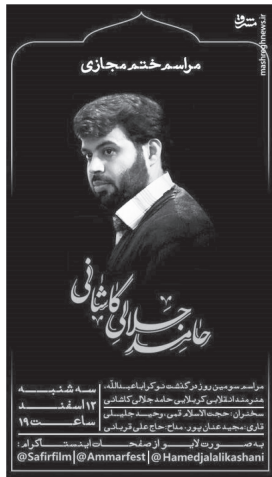
آیین‌های سوگ

آیین‌های سوگ از جمله مجالس «ختم» (سوم، هفتم، چهلم، سالگرد)، از حیث فراهم آوردن فضایی برای تخلیه روانی مصیبت‌زدگان و نیز ایجاد فرصتی برای ابراز همدردی دوستان و آشنایان و سوگواری گروهی ایشان، سهم زیادی در التیام‌بخشی و تسکین داغدیدگان ایفا می‌کند. اما شرایط خاص پاندمی کرونا و ممنوعیت اجتماعات، همه این آیین‌ها را معلق ساخته است. بسیاری از داغدیدگان این ایام به‌ویژه بازماندگان قربانیان کرونا، مجالی برای ابراز غم و عزاداری نیافته‌اند. خیلی از آنان حتی امکان حضور در تدفین متوفایشان را به دلیل شرایط خاص تدفین پیدا نکرده‌اند و اظهار مصیبت‌ها در قرنطینه خانگی تنها از طریق تماس‌های تلفنی و فضای مجازی امکان‌پذیر بوده است؛ سوگوارانی که هیچ امکان گردهم‌آیی نداشته‌اند، مگر به صورت مجازی.

مجالس «ختم مجازی» پدیده‌ای است که در پاسخ به این احساس نیاز و خلأ شکل گرفت^۱. مجالس ترحیم که به صورت زنده در شبکه‌های مجازی برگزار می‌شود و افراد به‌جای اجتماع در مسجد یا سالن اجتماعات یا

۱. در این زمینه: عبدالعزیز، حسن، «توصیه‌های یک روان‌شناس برای برگزاری مراسم ختم مجازی»، خبرگزاری ایرنا، ۱۳۹۹/۱/۷، نشانی: www.irma.ir/news/83727944

مزار متوفا در گورستان، در ساعتی مشخص در فضای مجازی با هم مرتبط می‌شوند و به اظهار سوگ می‌پردازند.

نمونه‌هایی از اعلامیه‌های مجالس ختم مجازی برای درگذشتگان در ایام کرونا

گرچه این ختم‌های مجازی تا حدی توانسته است نیاز مصیب‌دیدگان به التیام را پاسخ دهد، اما طبیعتاً نمی‌تواند جایگزین مناسک سوگ باشد. انباشت این داغ‌دیدگی‌های التیام‌نیافته، موجی از آسیب‌های روحی- روانی را پدید آورده که انتظار می‌رود در آینده و پس از عبور از بحران کرونا، نشانه‌های آشکارتر شود. به تعبیر سیدشهاب‌الدین عودی (دین‌پژوه):

دور از انتظار نیست که در دوران پسا کرونا، با تمایل شدید مردم به برگزاری مناسک مرگ و حتی به نوعی با مناسکی شدن شدیدتر آن رویه‌رو شویم. کرونا به ما نشان داد که زندگی بدون مناسک، آن‌هم از نوع مناسک مرگ، چقدر سخت است. شاید از این به بعد بیشتر قدر مناسک سوگ و مرگ را برای تخلیه هیجانی و

۱. در این زمینه: «تجربه دوفضایی‌شده کاربران ایرانی از سوگواری مجازی: شبکه اجتماعی فیسبوک»، سعیدرضا عاملی و یونس شکرخواه و تمنا منصوری، مطالعات فرهنگ- ارتباطات، ش ۸۰، زمستان ۱۳۹۸.

تسکین عاطفی خود بدانیم. حالا در شرایط کرونایی می فهمم که جمله کلیشه‌ای «حضور سروران گرامی، موجب شادی روح آن مرحوم و تسلی خاطر بازماندگان می شود» در آگهی‌های ترحیم، صرفاً یک شعار و تعارف نیست، بلکه دست نیاز بازماندگان فرد در گذشته به سوی دوستان و آشنایان برای تنها نگذاشتن آن‌ها در این سوگ و مصیبت است. مناسک مرتبط با مرگ، بیش از آن که برای ادای احترام به فرد در گذشته باشد، برای خودمان و دل‌مان است تا افسردگی نگیریم. مرگ عزیزان، ترس و غم دارد، اما مرگ بی مناسک، ترسناک‌تر و غمناک‌تر است!

○ مبحث هشتم: احیای مناقشه تاریخی علم و دین؛ دوراهی «پزشکی مدرن» و «طب اسلامی»

از دیرباز همواره یکی از میدان‌های حضور و کاربرد دین، نقاط ضعف بشری، نظیر بیماری و مرگ بوده است و ادیان یکی از کارکردهای خود را تفسیر این معضلات برای بشر تعریف کرده‌اند. نوعی تعامل و تبادل دوسویه میان دیندار و دین (دین‌گزار) برقرار بوده که در ازای باور و ایمان دیندار، دین به او آرامش و اطمینان خاطر می‌داده است؛ خصوصاً هنگام مواجهه با بلاها و مصائب. ازین معامله، طرفین بهره‌مند می‌شدند؛ دین بر شمار باورمندان و در نتیجه قدرت خود می‌افزود و دیندار، صاحب مرهمی برای ترس‌ها و دردهایش می‌شد. اما با ظهور علم مدرن، این رابطه برهم خورد. حالا سروکله یک مدعی جدید پیدا شده بود که نه برای همه ترس‌ها و دردها (مثل مرگ) بلکه برای بسیاری‌شان (مثل بیماری) پاسخ‌های متفاوتی داشت؛ پاسخ‌هایی زمینی، معقول و سنجش‌پذیر. چالش علم و دین یکی از پردامنه‌ترین چالش‌های الاهیاتی است که در دوره مدرن، دامن‌گیر همه ادیان شده است. در ایران نیز دست کم از دوره

مشروطه یکی از محورهای فعالیت جریان روشنفکری (دینی و غیردینی) همین موضوع بوده است. فراگیری این بحث در دهه‌های ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰، گروهی از روشنفکران دیندار (نظیر مهندس مهدی بازرگان و دکتر یدالله سحابی) را که هم دل در گرو دین داشتند و هم سودای تجدد در سر، بر آن داشت که به دفاع «علمی» از اسلام بپردازند و به زبان‌های مختلف اثبات کنند که نه تنها معارضه‌ای بین قرآن و آموزه‌های اسلامی با علم مدرن و دستاوردهای تجدد نیست، بلکه بسیاری از کشفیات علوم تجربی در نجوم و پزشکی و زیست‌شناسی و فیزیک و شیمی را می‌توان با تفسیر آیات قرآن دریافت. آن جنس دفاع علمی از دین، حالا دیگر کمتر خریدار دارد. طبیعی است، چون اکنون صورت‌بندی نسبت علم و دین، متأثر از تحولات شتابان جامعه بشری تغییر کرده است.

در چند ماه اخیر، پاندمی کرونا زمینه‌ای فراهم ساخت که مسئله علم و دین دوباره در جامعه طرح شود. با این تفاوت مهم که این بار میدان طرح این مسئله نه حوزه اندیشه نخبگانی، بلکه رفتار و عمل همگانی است. این بار چالش علم و دین، دیگر یک موضوع نظری نیست که نخبگان در محافل علمی به آن بپردازند؛ بلکه حالا همه توده و عامه دینداران با این چالش مواجه‌اند. مواجهه مستقیم و نزدیک بر سر بزنگاهی که یک‌سویش مرگ است. سخت‌ترین آزمون دینداران همین جاست. محک ایمان‌شان به دین و سطح و کیفیت ایمان‌شان. نمود این امر را در بروز اختلافاتی در محافل مذهبی بر سر نوع مواجهه با پاندمی کرونا می‌توان دید که گروهی اعتماد به پزشکان و تکیه بر دانش پزشکی مدرن را تجویز می‌کنند و گروهی دیگر معتقدند باید با تکیه بر باورهای دینی («توکل» و «توسل») و عمل به دستورات طبی احادیث با کرونا مقابله کرد و نباید قدرت دین را فراموش کرد و در برابر کرونا، این دشمن تازه ایمان، ترس و انفعال نشان داد. گروه نخست، در عین باور به دین اما مبنای تصمیم‌گیری در قبال مناسک را نسخه تجویزی دانش مدرن می‌داند و گروه دوم، به جای آن، بر نسخه ایمان پافشاری می‌کند.

۱. «کرونا: پنجه در پنجه ایمان مذهبی: چالش علم و دین در میدان رفتار دینداران»، محسن حسام مظاهری، کانال تلگرامی دین، فرهنگ، جامعه، ۱۳۹۸/۱۲/۵، نشانی: <https://t.me/mohsenhesammazaheri/1795>

نسخه‌های معنوی

در این میان، بسیاری از مراجع تقلید راه میانه‌ای را برگزیدند و ضمن تأکید بر رعایت بهداشت و توجه به هشدارهای پزشکی (از جمله پرهیز از حضور غیرضروری در اماکن دینی) دینداران را به اعمال عبادی، دعا، توسل و خواندن اذکار دعوت کردند.

توصیه‌های مذهبی مراجع تقلید برای مقابله با کرونا

آیت‌الله خامنه‌ای:

می‌توانند با دعا، با توسلات و با طلب شفاعت و وساطت از ائمه اطهار (علیهم السلام) و طلب کمک از آن بزرگواران و توسل به ائمه اطهار (علیهم السلام) و به رسول و نبی مکرم اسلام خیلی از مشکلات را برطرف کنند. ... من توصیه می‌کنم دعای هفتم صحیفه سجادیه را که در مفاتیح هم هست این دعا «يَا مَنْ تُحَلِّ بِهٖ عَقْدَ الْمَكَارِهٖ وَيَا مَنْ يُفْتَأُ بِهٖ حُدَّ الشَّدَائِدِ» این دعا، دعای خیلی خوبی است، خوش مضمون است، با توجه به معنا، این دعا را بخوانند و با این الفاظ زیبا از خدای متعال بخواهند^۱.

آیت‌الله سیستانی:

مؤمنان عزیز را به امور زیر توصیه می‌کنیم: توسل به خداوند عزوجل و تضرع به او برای دفع این بلا و انجام فراوان اعمال صالحی نظیر صدقه‌دادن به فقرا، کمک به افراد ضعیف، قرائت قرآن مجید و خواندن دعا‌های روایت‌شده از پیامبر (ص) و اهل بیت مطهرشان علیهم السلام. ...

آیت‌الله وحید خراسانی:

ضمن رعایت دستورات پزشکی و بهداشتی، هر روز دست خود را روی قلبتان بگذارید و هفت مرتبه سوره حمد را قرائت کنید

۱. «بیانات پس از کاشت نهال در آستانه روز درختکاری»، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۱۲/۱۳، نشانی: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=45076>

و نیز هر روز صبح و شب هفت مرتبه آیت الکرسی را تا «وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ» قرائت نمایید.

آیت‌الله شبیری زنجانی:

امیدواریم مردم عزیزمان با توکل به خداوند متعال و توسل به حضرات معصومین (علیهم‌السلام) از این ابتلای بزرگ الهی به سلامت بیرون آیند.

آیت‌الله مکارم شیرازی:

مردم ضمن اینکه باید از نظر بهداشتی مسائل ظاهری را جدی بگیرند، به خدای متعال توکل کنند؛ شایسته است در تمام خانه‌ها زیارت عاشورا و حدیث کساء خوانده شود؛ این دو دعای شریف بسیار به همه روحیه می‌دهد و آثار گرانبهایی را نیز به همراه دارد.

آیت‌الله جعفر سبحانی:

امیدواریم با دعا و توسل خداوند منان این بلا را رفع کند کما این که سابقاً هم رفع کرده است.

آیت‌الله علوی گرگانی:

در شرایط فعلی در کنار مراعات مسائل بهداشتی و تذکرات پزشکان محترم، لازم است ارتباط انسان با پروردگار عالمیان تقویت شود. توسلات به اهل بیت علیهم‌السلام مخصوصاً امام زمان علیه‌السلام و نماز و دعای استغاثه به حضرت فراموش نشود، امید است خداوند اینگونه بلاها را از جامعه اسلامی و مسلمین دور گرداند^۱.

۱. «توصیه‌های مراجع معظم تقلید و علما برای مقابله با بیماری کرونا»، پایگاه تحلیلی عترت‌نا، ۱۳۹۸/۱۲/۴، نشانی: <http://www.etratona.ir/?p=2714>

آیت الله وحید خراسانی

ضمن رعایت دستورات پزشکی و بهداشتی، هر روز دست خود را روی قلبتان بگذارید و هفت مرتبه سوره حمد را قرائت کنید و نیز هر روز صبح و شب هفت مرتبه آیت الکرسی را تا «وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ» قرائت نمایید.

آیت الله مکارم شیرازی

مردم باید توصیه‌ها و دستوراتی را که مسئولان بهداشت و درمان کشور برای جلوگیری از ابتلا به ویروس کرونا ارائه می‌دهند را با دقت رعایت کنند و از حضور در اماکن عمومی بپرهیزند. مردم بر خدا توکل کنند، نترسند و استرس نداشته باشند. خوب است در تمام خانه‌ها زیارت عاشورا و حدیث کسا خوانده شود، زیرا این دو به همه روحیه می‌دهد و آثار گران‌بهایی دارد.

توصیه‌های مذهبی دو تن از مراجع تقلید برای مقابله با کرونا

همچنین برخی روحانیون و اهل منبر (از جمله محمدعلی جاودان، حسین انصاریان، علیرضا پناهیان و داود رفیعی) نیز مردم را به عمل به نسخه‌هایی معنوی دعوت کردند. به‌عنوان مثال، جاودان چهار عمل را برای مقابله با کرونا تجویز کرد: «فرستادن صلوات، ذبح گوسفند، پرداخت صدقه و قرائت زیارت عاشورا با صد لعن و سلام»^۱.

توصیه‌های شیخ حسین انصاریان برای مقابله با کرونا

هو الشافی

به همه مؤمنین و خصوصاً هموطنان عزیز توصیه می‌شود ضمن رعایت کلیه نکات و دستوراتی که متخصصین و اطباء محترم فرموده‌اند و رعایت بهداشت فردی که توجه به آن ضروری و لازم است و نیز پرهیز از ایجاد اضطراب بی‌جا و توکل به حضرت رب‌العالمین که همه چیز در ید قدرت اوست، جهت عنایت خاص حضرت رب‌العالمین به این

نکات نیز توجه شود:

از درگاه پروردگار طلب مغفرت نموده و ذکر استغفار زیاد گفته شود تا به استناد به آیه شریفه «اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَاراً...» مشمول رحمت حق واقع شویم. از گفتن ذکر «یا رب» خصوصاً در قنوت و رکوع و سجده نماز و به ویژه در سجده آخر (به تعداد ۱۰ مرتبه) با حال خضوع و خشوع غفلت نشود.

توصیه‌ای را که عالم ربانی و عارف بالله و فقیه کم‌نظیر مرحوم آیت‌الله‌العظمی حاج سیداحمد خوانساری رضوان‌الله‌تعالی‌علیه نسبت به قرائت ۶ آیه بعد از نماز صبح فرمودند انجام گردد. به وجود مقدس حضرات معصومین خصوصاً حضرت اباعبدالله الحسین علیه‌السلام با زیارت عاشورا توسل شود. ذکر یونسیه روزی ۴۰ بار گفته شود: «لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ».

امیدوارم همگان مشمول عنایت ویژه حضرت ارحم‌الرحمین و نظر‌کیماثر حضرات معصومین به‌ویژه حضرت بقیه‌الله‌الاعظم (عج) واقع گردیم.

فقیر، حسین انصاریان^۱

جنجال «طب اسلامی»

مناقشه بر سر مواجهه با کرونا، بستری برای طرح مجدد دعاوی «طب اسلامی» فراهم آورد. چهره شاخص این جریان، عباس تبریزیان، روحانی‌ای است که در سال‌های اخیر به‌واسطه مدعیات و فعالیت‌هایش درباب طب اصطلاحاً «اسلامی» و مخالفت با پزشکی مدرن شهرت بسیاری یافته و توسط هوادارانش «پدر طب اسلامی» خوانده می‌شود. به فاصله کمی پس از آغاز شیوع کرونا، تبریزیان با طرح این ادعا که «کرونا در طب اسلامی به راحتی

قابل پیشگیری و درمان است» مدعی تولید داروهایی برای معالجه این بیماری شد. این داروها که «جامع امام‌رضا» و «داروی امام‌کاظم» نام دارند، مشابه دیگر داروهای این طب، براساس احادیث پزشکی و با مواد طبیعی و غیرشیمیایی تولید شده‌اند و در برخی مساجد و محافل مذهبی توسط شاگردان و هواداران تبریزیان توزیع شدند. او در این باره چنین گفته است:

ما در طب اسلامی دارو و درمان کرونا داریم، دارویی که به اذن خدا صددرصد علاج است و سخت‌ترین حالت‌ها را درمان می‌کند. ما داروی کرونا را از اول داشتیم و اکنون نیز داریم و با سر بلندی این امر را اعلام می‌کنیم. در مقابل، سازمان بهداشت جهانی و طب نوین درمانی برای کرونا ندارند، بیهوده هیاهو راه می‌اندازند، ولی عملاً هیچ کاری نمی‌توانند انجام دهند. طب استعماری را فرا می‌گیرند، ولی درمان مردم را یاد نمی‌گیرند. این‌ها روش صحیح درمان را آموزش نمی‌گیرند، البته این مسئله فقط در مورد کرونا صادق نیست بلکه در تمام بیماری‌ها صادق است. عملاً درمان سالم و مناسبی ندارند بلکه فقط درد را تسکین می‌دهند، آن هم با داروهایی که عوارض فراوان دارد و برای تسکین یک نقطه از بدن، ده جای دیگر بدن را خراب می‌کنند. مردم عزیز! ما در طب اسلامی دارو و درمان داریم و طب مدرن، دارو و درمان ندارد، ولی در عوض آن‌ها پول، امکانات، قدرت، رسانه و هیاهو دارند، ولی ما نداریم. آن‌ها درمانی ندارند و این قدر پرادها هستند، درحالی‌که ما درمان داریم ولی بدون ادعا هستیم، تنها افتخار پزشکی استعماری تبعیت از غرب وحشی است^۱.

از منظر تبریزیان، کرونا فراتر از یک بیماری و مسئله‌ای صرفاً پزشکی بوده

و مقوله‌ای سیاسی و استعماری است:

شکی نیست که آمریکا عامل اصلی ویروس کرونا است، اما برخی مسئولین به جای پناه‌بردن به حصن حصین اهل بیت و درمان‌های

ایشان، به بهداشت جهانی و آمریکا پناه بردند و کیت تشخیصی و دستورات را از آنها گرفتند. پناه بردن مقتول به قاتل عجیب نیست؟

تجویز استعمال روغن بنفشه (مانند شیاف) به عنوان یکی از دستورات نسخه درمان کرونا توسط تبریزیان بازتاب گسترده‌ای در فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی یافت و دستمایه توهین و تمسخر مخالفان وی شد. این نخستین بار نبود که فعالیت‌های تبریزیان با حاشیه‌های گسترده همراه می‌شد. چند ماه قبل‌تر در بهمن ۱۳۹۸، اقدام نمادین او در به‌آتش کشیدن کتاب پزشکی هاریسون (از منابع مرجع در پزشکی) موجی از واکنش‌های عمدتاً منفی را از جمله در میان فضلا و محققان حوزوی در پی داشت؛ شخصیت‌های حوزوی و دانشگاهی متعددی به تقبیح این اقدام پرداختند و در رد آن مطالب فراوانی نوشتند و گفتند. برخی این اقدام را مایه وهن دین دانستند و برخی هم یادآور جریان‌های افراطی اندیشه‌ستیز، از نازیسم تا سلفیت شدند. همچنین «مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه» با صدور بیانیه‌ای به نمایندگی حوزه‌های علمیه، این عمل را محکوم کرد. در این بیانیه آمده بود:

حوزه‌های علمیه و بزرگان آن با تأکید بر جایگاه علم و اندیشه و نقد عالمانه، حرکت ناپسند و جاهلانه اخیر در تعرض به یکی از متون مهم علم پزشکی را که در فضای مجازی انتشار یافته است، ناروا می‌دانند و حوزه‌های علمیه و بزرگان آن و شورای عالی و مدیریت حوزه‌های علمیه آن را محکوم می‌کنند. آشکار است که این گونه تفکرات و اقدامات در حوزه علمیه جایگاهی نداشته و انتسابی به حوزه و روحانیت ندارد.^۱

با وجود این مخالفت‌ها، اما نکته مهم، اقبال برخی از عامه مردم به این جریان است که ریشه در باورها و عواطف دینی‌شان دارد. فعالیت‌های عباس تبریزیان، حسین روازاده و دیگر فعالان جریان موسوم به «طب اسلامی» در سال‌های اخیر

۱. کانال تلگرامی آیت‌الله تبریزیان، ۱۳۹۸/۱۲/۱۱، نشانی: <https://t.me/DaftareAyatollahTabrizian/7525>

۲. «آتش برخاسته از جهل مقدس: واکنش‌ها به آتش‌زدن کتاب پزشکی هاریسون»، پایگاه بین‌المللی شفقنا، <https://fa.shafaqna.com/news/878267>، نشانی: ۱۳۹۸/۱۱/۵

با وجود مخالفان بسیاری که در جامعه پزشکی و نیز در حوزه‌های علمیه دارد، با اقبال قابل توجه مخاطبان همراه بوده است. رسول جعفریان، تاریخ‌پژوه که چندسالی است بر موضوع تاریخ علم در اسلام تمرکز دارد، معتقد است:

ما یک طب قدیمی یا سنتی داریم که بخشی از آن یونانی یا هندی یا ایرانی است و بخشی به اسم طب دینی مطرح شده که اصلش هم از تجربه‌های مختلف یا اقوام دیگر گرفته شده است. گاهی حدیثی هم درباره آن هست که اگر درست باشد جنبه ارشادی یا محلی دارد و اگر هم درست نباشد که هیچ، تکلیفش روشن است. این طب دینی، اساس نظری‌اش بر این پایه است که علوم و حتی علوم تجربی را هم خدا داده است. این نوع نگاهی است که بسیاری از افراد بشر از قدیم به علم داشته‌اند، به‌ویژه که خودشان دستشان تهی بوده یا به هر حال، برای این که دیگران باور کنند، جنبه قدسی به آن داده‌اند. ... از وقتی که پزشکی جدید در کنار سایر علوم آمد، مشکل بیشتر شد. نزدیک دو بیست سال است که این کشاکش و مقاومت هست. در اروپا بیش از پانصد سال است که کشاکش بوده و هست. معلوم است که دیندارها به‌سادگی تسلیم نمی‌شوند، کما این که کلیسا هم به‌سادگی تسلیم نشد. ما هنوز در قرن هجدهم اروپا هستیم. حال‌حالا هم این نزاع‌ها هست. حالا مشکل این است که کرونا آمده، و مسئله بالا رفته است.

اما مناقشه طب اسلامی و مدرن^۲ را از منظر دیگری نیز می‌توان بررسی کرد و آن بررسی جریان مبلغ طب اسلامی به‌عنوان یکی از «جریان‌های دینی حاشیه‌ای» است. یکی از ویژگی‌های مشترک جریان‌های حاشیه‌ای این است که مطرود جریان رسمی دانش/دین‌اند و توسط نهاد رسمی دانش/دین و نخبگان به رسمیت شناخته نمی‌شوند. اما این طرد و عدم رسمیت، خللی که در فعالیت آن‌ها وارد نمی‌سازد هیچ، حتی نوعاً امتیاز آنان محسوب می‌شود و

۱. «رسول جعفریان: همه طب سنتی، اندازه آزمایش پاستور ارزش ندارد»، خبرآنلاین، ۱۳۹۸/۱۲/۱۹، نشانی: <https://www.khabaronline.ir/news/1362279>

۲. در این زمینه نک: «کرونا، برخورد نزدیک با اندیشه‌های دور»، فریدالدین فریدعصر، دین‌آنلاین، ۱۳۹۹/۱/۶، نشانی: <http://www.dinonline.com/16098>

بر جذابیت‌شان می‌افزاید. دلیلش آن است که این جریان‌ها درست پاسخگوی آن نیازی از مخاطبان‌شان هستند که جریان‌های رسمی علم/دین به آن توجهی ندارند. این جریان‌ها درست در محل حفره‌های گفتمان رسمی پدید می‌آیند و از جمله نوعاً «عامه‌پسند» اند؛ دغدغه‌شان، محور فعالیت‌شان، زبان و ادبیات‌شان، همه و همه آن‌گونه است که عامه مردم می‌پسندند. کالایی را به مشتری عرضه می‌کنند که به شدت نیازمند آن است و در دکان نخبگان و منابع رسمی دین پیدا نمی‌شود؛ کالایی که برای برخی، عرفان عامه‌پسند است، برای بعضی اخلاق عامه‌پسند، برای گروهی الاهیات عامه‌پسند، برای عده‌ای سیاست عامه‌پسند و برای برخی هم طبابت عامه‌پسند. مهم همین خصلت «عامه‌پسندی» است. جریان «طب اسلامی»، محل تلاقی دو جریان حاشیه‌ای است که یکی در حاشیه گفتمان دانش رسمی (پزشکی) شکل گرفته و دیگری در حاشیه گفتمان دین رسمی. از منظر مخاطبان و مشتریان این جریان، دین آن چیزی نیست که منابع دینی و مفسران رسمی می‌گویند؛ بلکه دین آن چیزی است که به کار امروز ما بیاید و به درد زندگی روزمره‌مان بخورد. بنابراین مهم «اصالت» کالایی که به نام دین عرضه می‌شود نیست؛ مهم «کارآمدی» آن کالاست. برای آن‌ها مهم نیست که احادیث طبی بزرگان حوزوی را معتبر بدانند یا نه. باورمندان این جریان، مردم معمولی‌اند که خودشان یا آن‌طور که دیده و شنیده‌اند، دیگرانی مثل خودشان با تجویزهای او بیماری‌شان بهبود یافته و مرض لاعلاج‌شان رفع شده یا لاقلاً چنین می‌پندارند که دلیل بهبودی آن بوده است. برای همین حتی اگر همه فاضلان حوزوی هم تبریزیان را محکوم، و حتی همه مراجع او را تکفیر کنند، و اگر همه پزشکان بگویند او شیاد و دروغگو است، باز تردید چندان در دل مخاطبان و مشتریان اصلی او ایجاد نمی‌شود. آن‌ها آنچه را می‌بینند باور دارند و منابع معرفتی و حتی منابع خبری‌شان اساساً از نخبگان متفاوت است.^۱

۱. «طب اسلامی و حفره‌های دین/دانش رسمی»، محسن حسام مظاهری، کانال تلگرامی دین، فرهنگ، جامعه، <https://t.me/mohsenhesammazaheri/1763> ۱۳۹۸/۱۱/۵، نشانی:

• مبحث نهم: رونق یافتن مباحث آخرالزمانی؛ آیا کرونا نشانه پایان جهان و ظهور منجی است؟

یکی از مباحثی که با پیدایش پاندمی کرونا در جهان رونق یافته، مباحث آخرالزمانی است. بهت، حیرت و ترس جامعه بشری از ابعاد ویرانگر و کشنده این پاندمی، زمینه‌ساز طرح دعاوی آخرالزمان گرایانه و اقبال به مبلغان این ادبیات شده است. این مبلغان با تفسیر بخش‌هایی از متون مقدس که به توصیف علائم و نشانه‌های آخرالزمانی اختصاص دارد و تطبیق آن علائم با ویژگی‌های کرونا ایده پایان تاریخ و فرارسیدن آخرین دوره حیات بشر را ترویج می‌کنند. به‌عنوان مثال فرازهایی از کتاب مقدس مانند «مکاشفات یوحنا» و کتاب‌های اشعیا و دانیال مورد استناد این مبلغان قرار می‌گیرد. آغاز این بیماری از کشور چین و نرخ فراگیری بالای آن در کشورهای ایتالیا و اسپانیا (مهد مسیحیت کاتولیک) از موارد محوری در تطبیق کرونا با علائم ذکر شده در متون مقدس است.

به‌گفته محمد مسجدجامعی (سفر سابق ایران در واتیکان) عمدتاً با دو رویکرد به موضوع آخرالزمان عمدتاً در رسانه‌های امریکایی پرداخته می‌شود:

اول این که «کرونا نشانه خشم و غضب خداوند است» و دوم این که «کرونا از نشانه‌های آخرالزمان و نشانگر نزول حضرت عیسی (ع) است»^۱. ردپای این ادبیات را در پیام تلویزیونی دونالد ترامپ به مناسبت عید پاک در ۱۰ آوریل ۲۰۲۰م نیز می‌توان دید که وی با اشاره به کرونا فرازی از «کتاب اشعیا» را قرائت کرد و از رستخیز باشکوه عیسی مسیح سخن گفت.^۲

مرگ سفید

در ایران نیز کرونا، به مباحث آخرالزمانی دامن زد و عده‌ای در مقام تطبیق این بیماری با علائم عصر ظهور برآمدند. رایج‌ترین این موارد، اشاره به تعطیلی خانه خدا، ترس و واهمه فراگیر بشر و بیش از همه تطبیق کرونا با «مرگ سفید» بود که جملگی از علائم ظهور شمرده شده‌اند. به گفته ابراهیم شفیع سروستانی (از پژوهشگران حوزه مهدویت):

در برخی روایات، از جمله در روایتی که از امام صادق (ع) نقل شده و در کتاب کمال‌الدین شیخ صدوق آمده است، به وقوع مرگ سفید به عنوان یکی از نشانه‌های ظهور اشاره شده است. در این روایت، سلیمان بن خالد گوید: از امام صادق (ع) شنیدم که می‌فرمود: «قبل از قیام قائم (علیه‌السلام)، دو نوع مرگ و میر رخ می‌دهد؛ مرگ سرخ و مرگ سفید. تا این که از هر هفت نفر، پنج نفرشان از بین بروند. مرگ سرخ با شمشیر و مرگ سفید با طاعون است». در روایت دیگری نیز آمده است که به خاطر مرگ سفید یا طاعون دوسوم مردم از بین می‌روند. پس در روایات به شیوع بیماری‌هایی مثل طاعون یا مرگ سفید در پیش از ظهور امام عصر (ع) اشاره شده است؛ اما آیا این کرونا همان بیماری است که در روایت آمده است؟ نمی‌دانیم و نمی‌توانیم با قاطعیت مطرح کنیم که آیا بیماری کرونا همان بیماری

۱. «کرونا و بحث‌های آخرالزمانی در جهان در گفت‌وگو با محمد مسجدجامعی»، دین‌آنلاین، ۱۳۹۹/۱/۱۱، نشانی: <http://www.dinonline.com/161247>

۲. لینک پیام تلویزیونی دونالد ترامپ به مناسبت عید پاک: <https://www.youtube.com/watch?v=GcIptlp1LSk>

است که گفته‌اند و قرار است به ظهور امام عصر (علیه السلام) منتهی شود یا خیر؟ چون در دوره‌های قبل هم مشابه این بیماری با تلفات فراوان در ایران و جهان اتفاق افتاده است و امروز با این پدیده مواجه هستیم و ممکن است در ادوار دیگر نیز این نوع بیماری‌ها در جهان اتفاق بیفتد و تلفات بیشتری بگیرد!

«روایت کورون»

همچنین در فضای مجازی شایعات و مطالب غیر معتبر بسیاری در این موضوع منتشر شد. از جمله ادعای انتساب حدیثی منظوم به نام «روایت کرون» به امام علی (ع) که در آن صراحتاً از شیوع چنین بیماری‌ای در آخر الزمان سخن رفته است. طبق این حدیث جعلی، ابوعلی دبیزی (متولد ۵۶۵ ق) در کتاب *عظائم الدهور* از امام علی (ع) نقل کرده است در زمان بیستم، قرن‌ها و قرن‌ها و قرن‌هایی است و دنیا به «کورون» مبتلا می‌شود، به خاطر فعل (گناه) انسان‌های گمراه، این بیماری بزرگان‌شان را می‌میراند و کوچک‌ترها را زنده می‌گذارد؛ قدرتمندان از آن می‌ترسند و ضعفا از آن سالم نمی‌مانند. ... «حلقوم و ریه‌ها» را پر می‌کند؛ هیچ حجامتی نفعی برای آن ندارد و هر کس جلوی دهانش را ببندد نیز به او حمله می‌کند؛ ... شروعش از «خفاش چین» است و «روم» (ایتالیا) با ناله و ناراحتی به استقبالش می‌رود؛ اماکن از اهلش خالی می‌شود و تمام اقوام لشکریان‌شان را به کمک می‌گیرند علیه آن، «اروپا» از آن به ضجه درمی‌آید... نمازها تعطیل می‌شود ... سپس غم و اندوه از امت برطرف می‌گردد با رجوع به سوی خدا و با تضرع به خدای متعال و صلوات بر انبیا و ائمه علیهم السلام، تتمه حق می‌آید (کنایه از ظهور امام زمان) و باطن‌ها طلب نور می‌کنند با تضرع به سوی خدا و صلوات بر پیامبر و آلش.

متن حدیث منظوم جعلی منسوب بہ امام علی (ع) با موضوع
پیش بینی کرونا

ندما تحین العشرون
قرون وقرون وقرون
یجتاح الدنیا کورون
من فعل البشر الضالون
فیمیت کبارهم
و یتیحی صغارهم
یخشاہ الاقویاء
و لا یتعافی منه الضعفاء
یفتک بساکنی القصور
و لا یسلم منه ولات الامور
یتطایر بینہم کالکرات
و یلتہم الحلقوم والرئات
لا تنفع معہ حجامہ
و یفترس من اُماط لثامہ
یصیب السفن و من فیہا
و تخلو السحب من راکبہا
تتوقف فیہ المصانع
و لا یجدون لہ من رادع
مبدؤہ من خفاش الصین
و تستقبلہ الروم بالآنین
و تخلو الاماکن من روادہا
و تستعین الاقوام بأجنادہا
یضح منه روم الطلیان
و لا یشر من جاورہم بأمان

یستهینون بأول اجتياحه
و ییأس طہم من کفاحه
یتناقلون بینہم اخباره
و یکتشفون بلا نفع اسراره
یخشاہ الاخيار والفَساق
و یدفنون ضحایاہ فی الاعماق
تتعطل فیہ الصلوات
و تکثر فیہ الدعوات
و تصدق الناس ما یشاع
و تشتري کل ما یباع
ممالک الارض منه فی خسارہ
تعجز عن محاربتہ وانحسارہ
فی زمن قل الصدق فی التعامل
وشح الاحسان فی المقابل
ثم تنكشف الغمۃ عن الامۃ
بالرجوع الی اللہ تاتی التتمۃ
و تستنیر الضمائر المستهلکۃ
بالتضرع الی اللہ
والصلاۃ علی الانبیاء والائمة

پنخس گسترده این شایعه در فضای مجازی در حالی است که به گواه محققان و حدیث‌پژوهان اساساً چنین روایتی در هیچ‌یک از مجامع روایی شیعه و سنی نیامده و در تراجم علما و معاجم رجالی هم شخصیتی به نام ابوعلی دبیزی وجود ندارد و کتابی با عنوان *عظائم الدهورهم* وجود خارجی ندارد.

• مبحث دهم: فعال شدن لجستیک سازمان‌های دینی در مبارزه با کرونا؛ دینداران در خدمت جامعه

کارنامهٔ جامعهٔ مذهبی در بحران کرونا

تا بدین جا می‌توان گفت جامعهٔ مذهبی و اصناف نمایندگان‌شان در مواجههٔ با بحرانی چون کرونا و انعطاف در برابر محدودسازی اماکن و مناسک دینی در مجموع کارنامهٔ روشن و قابل قبولی داشته‌اند. مقاومت و مخالفت برخی افراد و جریان‌ها را که طبیعی و لازمهٔ تکثر جریان‌های دینی بود، نمی‌توان به کل جامعهٔ دینداران تعمیم داد. به‌ویژه مراجع تقلید، همراهی سطح بالایی با دولت و مسئولان کشور نشان دادند و بسیاری‌شان با صدور فتواهایی زمینهٔ مساعد برای اقدامات پیشگیرانهٔ لازم را فراهم کرده و برای مسئولان مسیر دشوار تعطیلی اماکن و مناسک مذهبی را تسهیل کردند. بدون این همراهی بدنهٔ مذهبی، بی‌تردید مدیریت جامعه در شرایط بحرانی پس از این بیماری، بسیار دشوارتر می‌شد.

«رزمایش همدلی مؤمنانه»

اما علاوه بر همراهی با مسئولان در مدیریت فضای کشور، جامعه مذهبی در سطوح مختلف در عرصه خدمت‌رسانی و حمایت از آسیب‌دیدگان این بحران، مشارکت گسترده‌ای نشان داد و برای همکاری با مسئولان ذیربط اعلام آمادگی کرد. به عنوان نمونه می‌توان به نامه گروهی از مداحان، وعاظ و هیئت‌های مذهبی تهران در تاریخ ۱۱ اسفند ۱۳۹۸ خطاب به وزیر بهداشت و اعلام آمادگی برای همکاری با ستاد ملی مقابله با کرونا اشاره کرد؛ نامه‌ای که پای آن امضای مداحان مشهوری چون محمود کریمی، علی قربانی (حاج‌قربان)، مهدی سماواتی، نریمان پناهی، عبدالرضا هلالی، میثم مطیعی و محمدحسین پویانفر و نیز هیئت‌هایی چون «رایه العباس (رزمندگان شمیرانات)»، «مکتب الحسین»، «الرضا»، «میشاق با شهدا»، «عشاق الحسین»، «بیت الحسین»، «ریحانه النبی»، «احرار العباس» و «محبان المهدی» قرار داشت.

متن نامه برخی فعالان و گروه‌های مذهبی تهران به وزیر بهداشت

بسمه تعالی شأنه

مَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ وَمَنْ سَمِعَ رَجُلًا يُنَادِي يَا
لِلْمُسْلِمِينَ فَلَمْ يُجِبْهُ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ (الكافی، ج ۲، ص ۱۶۴)

حضور محترم جناب دکتر نمکی (وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی)

و خدمت مبارک جهادگران عرصه بهداشت و درمان کشور

با سلام و احترام

جهاد خدمت‌رسانی به مردم در حوادث و مشکلات، از اصلی‌ترین دستورات اهل بیت عصمت (صلوات‌الله‌علیهم) و زیباترین خاطرات به‌یادمانده از سردار رشید اسلام شهید حاج قاسم سلیمانی و یاران باوفای ایشان است که در حوادث گوناگون حامی و مددکار مردم بوده‌اند. نظر به شیوع گسترده بیماری کرونا و نیاز ملی به بسیج همگانی نهادهای دولتی و مردمی جهت همیاری همه‌جانبه در مقابله با این

بیماری «جمعی از طلاب و روحانیون حوزه‌های علمیه، هیئات مذهبی، مجموعه‌های فرهنگی تربیتی و پایگاه‌های بسیج شهر تهران» براساس تکلیفی شرعی و وظیفه‌ای ملی، آمادگی خود را به منظور مشارکت مردمی و خدمت‌رسانی انسانی نسبت به کنترل، پیشگیری و درمان این بیماری، در قالب اقداماتی چون پرستاری و مراقبت از بیماران، توزیع اقلام بهداشتی و هرگونه اقدام تأییدشده دیگر از سوی نهادهای پزشکی تحت نظارت ستاد ویژه مبارزه با کرونا اعلام می‌دارد. امید است با صلاحدید و موافقت دستگاه بهداشتی درمانی کشور و تحت نظارت ستاد مربوطه، این توفیق در حمایت و خدمت به هم‌میهنان عزیز ایران اسلامی، نصیب این جمع گردد. از خداوند متعال توفیق روزافزون همه جهادگران عرصه خدمت به مردم را مسئلت داریم.

والله الموفق^۱

به‌طور خلاصه باید گفت بحران کرونا زمینه‌ای برای آزادسازی ظرفیت‌های کمتر بروزیافته لجستیک مذهبی در امور عام‌المنفعه و خدمات اجتماعی شد؛ امری که پیشتر نیز از جمله در جریان زلزله کرمانشاه (آبان ۱۳۹۶) و سیل گلستان و خوزستان (فروردین ۱۳۹۸) بروز یافته بود. در چند ماه اخیر، بسیاری از مکان‌های مذهبی از اماکن زیارتی و حرم‌ها گرفته تا مساجد و حسینیه‌ها که در وضعیت عادی فضاهایی برای انجام مناسک (نماز، عزاداری، زیارت) هستند، به مراکزی برای تهیه و توزیع اقلام بهداشتی و بسته‌های معیشتی مخصوص نیازمندان و آسیب‌دیدگان کرونا تبدیل شدند. همچنین اصناف و گروه‌های مختلف کارگزاران و ارائه‌دهندگان خدمات مناسکی و مذهبی (طلاب، فعالان هیئت‌ها، خادمان حرم‌ها، مداحان، وعاظ و...) نیز در این ایام که اماکن و مناسک مذهبی جمعی به تعلیق درآمده، اغلب به‌صورت خودجوش به فعالیت گسترده در جهت ارایه خدمات اجتماعی مشغول شدند.

۱. «نامه مداحان و روحانیان به وزیر بهداشت»، پایگاه اینترنتی عقبتق، ۱۳۹۸/۱۲/۱۱، نشانی: <https://aghigh.ir/fa/news/111392/بهداشت/111392> نامہ-مداحان-و-روحانیان-به-وزیر-بهداشت

نکته‌ای که رهبر انقلاب نیز در سخنرانی تلویزیونی نیمه شعبان به آن اشاره کرده و ضمن تقدیر از آن، پیشنهاد کردند در ماه رمضان «یک رزمایش گسترده‌ای در کشور به وجود بیاید برای مواسات و همدلی و کمک مؤمنانه به نیازمندان و فقرا»؛ پیشنهادی که سبب شد به موازات گروه‌های مردمی و خودجوش، بسیاری از سازمان‌ها و نهادهای حاکمیتی (از جمله «ستاد اجرایی فرمان امام»، «بنیاد مستضعفان»، «بسیج مستضعفین»، «سازمان تبلیغات اسلامی»، «آستان قدس رضوی» و...) نیز در قالب طرح‌هایی با نام «رزمایش مواسات» و «همدلی مؤمنانه» در عرصه خدمات‌رسانی به اقشار فرودست و در معرض آسیب‌پذیری از شرایط پس از کرونا فعال شوند و به‌خصوص در ارائه گزارش و رسانه‌ای کردن این خدمات به رقابت با هم بپردازند.

برشی از سخنرانی تلویزیونی آیت‌الله خامنه‌ای در نیمه شعبان ۱۳۹۹

ملت ایران در آزمون کرونا... خوب درخشیدند. اولاً اوج این افتخار ملی متعلق است به مجموعه درمانی کشور که من بارها گفته‌ام، باز هم باید تکرار کنم عظمت کار اینها و ارزش فداکاری اینها را. ... در این دوره، جامعه پزشکی و پرستاری و جامعه درمانی کشور از خودش یادگار خوبی و خاطره خوبی را به‌جا گذاشت. در کنار اینها، داوطلبان، آن کسانی که جزو مجموعه‌های درمانی هم نبودند، اما داوطلبانه آمدند وارد این میدان شدند؛ طلاب جهادی، دانشجویان جهادی، هزاران بسیجی پرتلاش در بخش‌های مختلف کشور و آحاد مردم، خدمات باارزشی را که واقعاً از توصیف بالاتر است ارائه کردند که انسان را حقیقتاً خرسند می‌کند از سویی و ممتون و متشکر می‌کند از سوی دیگری. ... انصافاً مشارکت‌های مردمی هم، مشارکت‌های بسیار زیبا و صحنه‌های جالب و شگفت‌انگیزی را به وجود آورده که در همه‌جا هست؛ من چند مورد را به‌خصوص اسم می‌آورم. ... مثلاً در سبزواری طرح «هر محله یک قربانی» شروع شده؛ اهل محل جمع می‌شوند یک گوسفند قربانی می‌کنند، به نیازمندان همان محل گوشت می‌دهند ... یا در یزد، مادر شهیدی با همکاری جمعی از بانوان که

همراه کرده با خود عده‌ای از بانوان را، خانه‌های خودشان را تبدیل کرده‌اند به خیاط‌خانه که در این خیاط‌خانه‌ها ماسک تولید می‌کنند و مجانی در اختیار مردم می‌گذارند. یا در نهاوند، گروهی از بانوان که در زمان دفاع مقدس نان می‌پختند و برای جبهه می‌فرستادند، فعال شده‌اند برای مهار بیماری و کمک می‌کنند. در خوزستان، طلاب قرارگاه تشکیل داده‌اند و حتی داخل خانه‌های مردم را هم ضد عفونی می‌کنند. در شیراز، معتمدین محلی با صاحبان املاک ... صحبت می‌کنند که اجاره نگیرند یا تخفیف بدهند یا مهلت بدهند و کمک بشود به کاسب. در تبریز، رئیس حوزه علمیه خودش وارد شده و به شکل میدانی مشغول فعالیت است. در یکی از شهرها، نامزد حزب‌اللهی‌ای که در انتخابات رأی نیاورده، ستاد خودش را تعطیل نکرده و نگه داشته و فعالان را در خدمت حرکت جهادی و مبارزه‌ی با کرونا سازمان‌دهی کرده. اینها البته گزارش‌های محدودی است که بنده حالا علی‌العجاله در اختیار داشتم؛ ولیکن صدها مورد شبیه این، بلکه هزارها مورد شبیه این در سرتاسر کشور به شکل‌های گوناگون وجود دارد. ... این‌ها نشانه عمق فرهنگ اسلامی و رسوخ فرهنگ اسلامی در مردم ماست، در دل مردم ما است. ... من توصیه می‌کنم، تأکید می‌کنم که این برنامه‌هایی را که مسئولین دولتی برای برخی از قشرهای ضعیف در نظر گرفته‌اند، هرچه سریع‌تر، هرچه بیشتر، هرچه بهتر ان‌شاءالله به اجرا دریاورند؛ لکن در کنار این، مردم هم وظیفه دارند. عده‌ای هستند که در این شرایط و در این اوضاع حقیقتاً زندگی‌شان به سختی قابل‌گذران است و نمی‌توانند زندگی معمولی عادی خودشان را اداره کنند؛ مردمی که دست‌شان باز است و توانایی دارند بایستی در این زمینه فعالیت وسیعی را شروع کنند. ... به‌خصوص که ماه رمضان در پیش است. ... چه خوب است که یک رزمایش گسترده‌ای در کشور به وجود بیاید برای مواسات و همدلی و کمک مؤمنانه به نیازمندان و فقرا که این اگر اتفاق بیفتد، خاطره

خوشی را از امسال، در ذهن‌ها خواهد گذاشت.

تصاویری از تهیه اقلام حمایتی در حرم رضوی - شبستان امام خمینی

تصاویری از رزمایش «همدلی مؤمنانه» در استان‌های تهران، کردستان، قزوین و آذربایجان شرقی

۱. «سخنرانی تلویزیونی به مناسبت ولادت حضرت امام زمان (عج)»، پایگاه اینترنتی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۱/۲۱، نشانی:

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=45317>

• مبحث یازدهم: جمع‌بندی مباحث؛

دین و دینداری در جهان پسا کرونا

آینده مبهم و سناریوهای محتمل

چنان‌که در آغاز گزارش گفته شد، از آن‌جاکه پدیده پاندمی کرونا هنوز به پایان نرسیده و هنوز ندانسته‌های ما از آن بیشتر از دانسته‌هایمان است و حتی پزشکان و متخصصان نیز نتوانسته‌اند، پایانی مشخص را برای آن تخمین بزنند، هرگونه سخن‌گفتن و تحلیل در این باره چندان بیش از گمان و طرح سناریوهای فرضی و احتمالی نخواهد بود. ما در زمان نگارش این گزارش، کماکان در احاطه شرایط فوق‌العاده و غیرمعمول پس از این فراگیری قرار داریم و فاصله موردنیاز برای نگرستن به این پدیده را نداریم. به‌ویژه سخن‌گفتن درباره پیامدهای این فراگیری بر مقوله پیچیده‌ای چون دین و دینداری، که نوعاً روند تغییرات آن بطئی و زمان‌مند است، آسان نیست. با این اوصاف برخی تحلیل‌های نویسندگان و صاحب‌نظران در این مدت حدوداً سه‌ماهه که مشتمل بر صدور احکام قطعی درباره آینده دین و دینداری پس

از کروناست، نمی‌تواند چندان معتبر و دقیق باشد. آنچه می‌توان گفت این است که پاندمی کرونا در هر حال به‌عنوان یک مقطع مهم در تاریخ برهه‌ای که در آن قرار داریم ثبت خواهد شد و به احتمال زیاد با عبور از این بحران، تغییراتی در ساحات مختلف زندگی فردی و اجتماعی بشر از ساختارهای کلان سیاسی و مناسبات اقتصاد و سیاست بین‌الملل گرفته تا الگوهای حکمرانی و دولت ملت‌ها و تا سبک زندگی شهروندان، رخ خواهد داد. تغییراتی که بسته به میزان ادامه شرایط، زمان و کیفیت مهار این پاندمی ممکن است خرد و جزئی یا کلان و گسترده باشند. از جمله این موارد را می‌توان برشمرد:

احتمال تثبیت برخی تغییرات مناسکی

در این مدت کوتاه، تغییراتی در دینداری به‌ویژه در فرهنگ مناسکی به اقتضای شرایط رخ داد که دقیقاً مشخص نیست کدام آن‌ها و تا چه میزان در دوره پساکرونا ماندگار خواهد بود و کدام‌شان تنها مقطعی بوده و با عادی شدن شرایط فراموش خواهند شد. طبعاً چنانچه این پاندمی به کلی مهار شود، می‌توان انتظار داشت که تا حد زیادی اشکال دینداری به وضعیت سابق برگردند و چنانچه این پاندمی - آن‌گونه که در برخی سناریوها گفته می‌شود - بیش از آنچه تصور می‌شد ماندگار شود یا خطر موارد مشابه آن وجود داشته باشد، آن‌وقت می‌توان از آغاز دورانی تازه و متفاوت از حیات دینی سخن گفت. البته حتی اگر حالت نخست یعنی مهار کامل بحران را در نظر بگیریم، باز احتمالاً اثر برخی تغییرات، باقی خواهد ماند و شرایط به‌طور کامل به گذشته برنخواهد گشت. به‌عنوان مثال بعید به نظر می‌رسد که حتی در صورت مهار کرونا مراسمی مانند پیاده‌روی اربعین با کیفیتی که در سال‌های گذشته برگزار می‌شد (از نظر وضعیت بهداشتی، تراکم جمعیت ناهمگون از کشورهای مختلف و مواردی از این دست) ادامه یابد. همچنین محتمل است که بیم تکرار چنین شرایطی بر آمار شرکت‌کنندگان در این آیین، اثر کاهشی داشته باشد. مشابه این تغییر احتمالی را هر چند در مصداق جزئی در آیین‌های متداول‌تر مانند زیارت اماکن مقدس، عزاداری‌ها، برپایی هیئت‌ها

و حتی برگزاری نماز جماعت در مساجد نیز می‌توان انتظار داشت. دست‌کم تا زمانی که از نظر روانی، در جامعه احساس امنیت و آرامش از بی‌خطر بودن حضور در اماکن و مناسک مذهبی برقرار نشود، چنین تغییراتی دور از ذهن نیست. (پیشتر اشاره شد که در یک نظرسنجی ۱۸ درصد از کسانی که موافق بازگشایی اماکن مذهبی در ماه رمضان بودند، اظهار کرده بودند که در صورت بازگشایی، خود از رفتن به این اماکن پرهیز خواهند کرد). وضعیت مخالفان بازگشایی دیگر روشن است.

استمرار روند دیجیتالی شدن دینداری

به نظر می‌رسد روند دیجیتالی شدن مناسک و مراسم مذهبی که به دلیل شرایط خاص این ایام شتاب و گستردگی دوچندانی یافته است، حتی در صورت عبور از بحران نیز متوقف نشود و با شتابی کمتر ادامه یابد. در آن صورت برخی پدیده‌های نوظهور این ایام مانند هیئت آنلاین و حسینیه خانگی را باید به‌عنوان فرم‌های فراگیر تازه مناسکی به رسمیت شناخت. به‌ویژه در نسل جوان و نوجوان مذهبی که تجربه و سواد رسانه‌ای بالاتری دارند و زیست دیجیتالی را از بدو کودکی تجربه کرده‌اند.

خطر استمرار مداخله مستقیم نهاد دولت در شئون مذهبی

تجربه مداخله مستقیم نهاد دولت در شئون مذهبی که این ایام به دلیل شرایط اضطراری در بالاترین و بی‌سابقه‌ترین شکل صورت پذیرفت و گستره‌اش حتی تعطیل کردن مساجد و حرم‌ها و کلیه مجالس مذهبی را نیز شامل شد، طبعاً برای جامعه دینی، تجربه‌ای تلخ بود و بعید نیست در آینده نیز پیامدهایی منفی بر استقلال و هویت نهادهای دینی برجاءگذارد. امری که علاج آن نیازمند بازسازی سازمان دینی در دوره پسا کرونا و اتخاذ تدابیری توسط رهبران و گروه‌های مرجع و بدنه فعالان مذهبی است.

۱. «نتایج موج چهارم نظرسنجی کرونا» (۲-۴ اردیبهشت ۱۳۹۹)، دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، اردیبهشت ۱۳۹۹، ص ۴.

لجستیک سازمان‌ها و گروه‌های مذهبی در خدمت جامعه

تجربه موفق به‌کارگیری امکانات و ظرفیت لجستیکی گروه‌ها و سازمان‌های مذهبی (از جمله موقوفات، هیئت‌های مذهبی و موبک‌های اربعین) و حضور مؤثر روحانیون، طلاب و فعالان مذهبی در جریان خدمات عام‌المنفعه در ایام کرونا، می‌تواند گام مهمی برای تحکیم و گسترش سرمایه اجتماعی سازمان‌های مذهبی و ترمیم برخی شکاف‌های اجتماعی میان دینداران و غیر آن‌ها باشد. این همان مسیر مطلوبی است که جریان‌های دینی و گفت‌وگوهای شیعی می‌توانند درپیش گیرند: استراتژی «دینداران در خدمت جامعه و منافع اجتماعی و ملی»، به‌جای «استراتژی دینداران در خدمت مذهب و منافع فرقه‌ای». استمرار این روند که مستلزم بازاندیشی و تغییر در برخی سیاست‌های مذهبی قبلی است، می‌تواند نویدبخش آینده‌ای مطلوب‌تر برای جامعه ایرانی باشد.